

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	18
'Aho	Pulelulu, 10 'Epeleli 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue,

Polisi & Tāmate Afi

Hon. Siaso Sovaleni

'Eiki Tokoni Palēmia,

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

Hon. Samiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e

Tānaki Pa'anga Hū Mai

Hon. Tiofilusi Tiueti

'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Hon. Dr. Siale 'Akau'ola

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika

& Potungāue Takimamata

Hon. Dr. Viliami Lātū 'Eiki Minisitā

Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Lord Vaea

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea,

Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (MEIDECC)

Hon. Fekita 'Utoikamanu

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā

Hon. Lord Fohe

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi

Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Tevita Fatafehi Puloka

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Dr. 'Aisake Valu Eke

Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu

Dulcie Elaine Tei

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Paula Piveni Piukala

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Johnny Grattan Vaea Taione

Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu

Kapelieli Lanumata

Fakafofonga Kakai 11, 'Eua

Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Mefi Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 18/2024
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

**‘Aho: Pulelulu 10 ‘Epeleli 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03		Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04		<u>NGAAHI LAO FAKAANGAANGA:</u>
	4.1	Lao Fika 2/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2024
	4.2	Lao Fika 3/2024: Lao Fakaangaanga (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) ‘a e Talekita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia ‘a e Pule’anga 2024
Fika 05		<u>NGAAHI LIPOOTI:</u>
	5.1	Lipooti Fika 1A/2024 ‘a e Komiti Fili Fekau’aki mo e Totongi ‘Uhila
	5.2	Lipooti mei he Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga (Tonga Power Limited) <i>(‘Aho 26.2.2023: Tolo ke toki fakafoki fakataha mai mo e Lipooti Aofangatuku ‘a e Komiti Fili ki he ‘Uhila).</i>
	5.3	Lipooti ‘A’ahi – Tongatapu 2
	5.4	Lipooti ‘A’ahi – Tongatapu 5
	5.5	Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 2/2024: Fakataha Fakatahataha Faka-Fale Alea ‘a e Ngaahi Fonua ‘o e Pasifiki Hono 19 fekau’aki mo e Fakataha Faka Fale Alea ‘o e Ngaahi Fonua ‘Afilika, Kalipiane, Pasifiki pea mo e Ngaahi Pule’anga Fakatahataha ‘a ‘Iulope, ‘aho 29-31 ‘Okatopa 2023, Honiara, Solomone.
	5.6	Fakamatala Fakata’u ‘a e Poate Sino’i Pa’anga Malolo mei he Ngaue 2020/2021

	5.7	Fakamatala Fokotu'utu'u Ngaue Faka-Pa'anga, 'Aokosi 2023, Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga
Fika 06		<p><u>KOMITI KAKATO:</u></p> <p><u>NGAAHI LIPOOTI 'A'AHIFAKA-FALE ALEA, FAKAMATALA FAKATA'U, LIPOOTI 'ATITA & LIPOOTI KOMITI:</u></p> <p>6.1 Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 10</p> <p>6.2 Lipooti 'A'ahi – 'Eua 11</p> <p>6.3 Lipooti 'A'ahi – Ha'apai 12</p> <p>6.4 Lipooti 'A'ahi – Vava'u 15</p> <p>6.5 Lipooti 'A'ahi – Vava'u 14</p> <p>6.6 Lipooti 'A'ahi – Vava'u 16</p> <p>6.7 Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 4</p> <p>6.8 'Atita'i 'o e Ola – Sisitemi Fakafonua ki he Mo'ui Lelei 'a e Kakai 'oku Malohi mo Matu'uaki 'a e Ngaahi Fakatu'utamaki, Novema 2023</p> <p>6.9 Potungaue Fakamaau'anga 2022/2023</p> <p>6.10 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue ki he Pilisone 2022/2023</p> <p>6.11 Fakamatala Fakata'u 'a e Komisoni Fili 2023</p> <p>6.12 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue 'a e Komisoni Ngaue Fakapule'anga 2022/2023</p> <p>6.13 Fakamatala Fakata'u 'a e Pangike Pule Faka-Fonua 'o Tonga, 2021, 2021/2022, 2022/2023</p> <p>6.14 Fakamatala Fakata'u 'a e Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monu'ia Malolo (ngata ki he 30 Sune 2021)</p> <p>6.15 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Sitetisitika 2022/2023</p> <p>6.16 Lipooti Fika 3/2023: Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monu'ia 'a e Fale Alea</p>

		NGAAHI NGAUE 'OKU FAKATATALI KE LIPOOTI MEI HE KOMITI KAKATO KI HE FALE ALEA:
	6.17	Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 1
	6.18	Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 3
	6.19	Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 6
	6.20	Lipooti 'A'ahi – Tongatapu 9 (2022 & 2023)
Fika 07		Ngaahi Me'a Makehe
Fika 08		Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea 'o Tonga.....	9
Lotu	9
Ui 'o e Fale.....	9
Poaki.....	9
Me'a 'a e 'Eiki Sea.....	10
Fakama'ala'ala Pule'anga fekau'aki mo e faka'ilonga'i teuteu atu 'a Tonga ki he Fakataha Lahi Kau Taki Pasifikí 'i 'Akosi	10
Tokanga Tongatapu 8 ke fakahoko ha ngāue ke tau'i 'aki mo e faito'o konatapu	11
Hoha'a Tongatapu 7 ta'efakalao 'a e pa'anga vahe he Patisetí ki he <i>Forum</i>	12
'Osi eni ta'u 17 toki fakahoko mai eni fakataha <i>Forum</i> ki he fonua ni	13
Fehu'ia Tongatapu 7 mafai & pa'anga mei fē ke makatu'unga fai mai fakataha <i>Forum</i> ki Tonga ni ..	14
Fakama'ala'ala 'Eiki Minisitā Pa'anga tu'unga fakalao patiseti kuo vahea ki he <i>Forum</i>	16
Poupou Tongatapu 10 ki he mahu'inga ke tokangaekina palopalema faito'o konatapu.....	17
Ngāue Pule'anga he lolotonga ni he feinga ke fakafepaki'i palopalema faito'o konatapu	17
Taumu'a fakataha'anga <i>FORUM</i>	18
Founga ngāue makehe 'a e Pule'anga ke tau'i 'aki faito'o konatapu	18
Fokotu'u Niua 17 ke fakakau mai sotiá he fengau'e'aki fakataha mo e polisi ke tau'i faito'o konatapu	19
Fakama'ala'ala 'Eiki Sea fekau'aki mo e ngāue ki he faito'o konatapu.....	20
Tui 'Eua 11 'oku si'isi'i pa'anga 500000 ki he fakamole <i>Forum</i>	21
Fokotu'u Fakafofonga Nōpele 'Euá ke sivi pe tesi faito'o konatapu (<i>drug test</i>) Hou'eiki Mēmipa Fale Alea	24
'UHINGA mo e taumu'a fokotu'u Lord Nuku ke sivi faito'o konatapu kau Mēmipa	27
Poupou 'oku mahu'inga 'aupito ke kamata atu mei Fale Alea sivi faito'o konatapu.....	28
Poupou Tongatapu 1 ke fai sivi faito'o konatapu ke kamata mei he kau Mēmipa	28
Fokotu'u ke 'oua tu'utu'unia e Mēmipa ke sivi faito'o konatapu	31
Kole 'Eua 11 ki he Palēmia ke takimu'a he sivi faito'o konatapu ko e tā sipinga ma'a e fonua	31
Fakama'ala'ala 'Eiki Sea fekau'aki mo e fokotu'u Lord Nuku ki he sivi faito'o konatapu	34
Pāloti tali ke sivi pe tesi faito'o konatapu (<i>drug test</i>) Hou'eiki Mēmipá kae 'ikai ke fakamālohi'i.....	36
Fakamālō'ia Lord Nuku hono tali 'ene fokotu'u ke fakahoko sivi/tesi faito'o konatapu.....	37
Fakama'ala'ala fekau'aki Lao Fakaangaanga Fika 2/2024	37
Lau 'uluaki Lao Fakaangaanga Fika 2/2024	38
Tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 2/2024 ki he Komiti Lao	39
Fakama'ala'ala fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 3/2024	39
Lau 'uluaki Lao Fakaangaanga Fika 3/2024	39

Tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 3/2024 ki he Komiti Laó	40
Lipooti Fika 1A/2024 Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhilá	40
Fakamā'opo'opo 'o e Konga 1 'o e ngāue 'a e Komiti	43
Me'a Sea Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila	58
Tui 'Eua 11 kuo 'osi fuoloa e taimi ke fakalelei'i ngāue Kautaha 'Uhilá.....	59
Fokotu'u 'Eua 11 ke 'omai ha consultant ke fai ha sio ki he ngaue 'a e Kautaha 'Uhila	61
Tui 'oku hoko ō mai ngaahi kautaha fakatau 'uhila mai ki he Tonga <i>Power</i> ke toe fakakavenga lahi ia ki he kakai.....	62
Fakamahino Sea e Komiti ko e fakaikiiki ki he 51 miliona te'eki 'omai fakamatala ko ia mei he Kautaha 'Uhila.....	63
Fokotu'u 'Eua 11 tukuhifo Lipooti 'a e Komiti Fili ki he 'Uhila ke alea'i 'i he Komiti Kakato	64
Paloti 'o tali fokotu'u 'Eua 11 tukuhifo Lipooti Komiti Fili fekau'aki mo e 'Uhila ki he Komiti Kakato64	
Paloti'i 'o tali tukuhifo ongo Lipooti e Komiti ki he 'Uhila, Kautaha 'Uhila mo e Lipooti 'A'ahi Fale Alea Tongatapu 2 & 5 ki he Komiti Kakato	64
Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 2/2024.....	65
Fakamālō'ia ngāue fai he Pule'anga kau ai Fale Alea he feinga ha lelei ma'a Tonga 'i he ngaahi fakataha fakamamani lahi 'i he feliuliuaki 'ea	68
Ngaahi tokoni mei muli kuo ta'imalie ai 'a Tonga he'ene felaāve'i mo e palopalema 'o e feliuliuaki 'ea.....	71
Pāloti'i 'o tali Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 2/2024.....	73
Tohi fakahū mai 'aki Fakamatala Fakamatala Fakata'u Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue ta'u 2020/21.....	73
Fakama'ala'ala Pule 'anga fekau'aki mo e Fakamatala Pa'anga Fakata'u Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō ki he Ta'u Fakapa'anga 2020/2021	74
Pāloti 'o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Fakamatala Fakata'u 'a e Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō ki he Komiti Kakato	74
Tohi fakahū mai 'aki Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga Pangike Pule	75
Me'a Sea Komiti Kakato.....	76
Tokanga Ha'apai 12 ki he ngaahi 'isiu he mala'e 'o e akó 'i he Lipooti 'A'ahi Tongatapu 10	76
Tokanga ke fakalelei'i tu'unga vāhenga kau faiako.....	77
Tokanga ki he tu'unga fakalao 'Apiako 'Univesiti Makaunga.....	78
Tali Pule'anga hono fehu'ia tu'unga fakalao 'Apiako 'Univesiti Makaunga.....	79
Tokanga ki he pila'i mai mo'ua veve he la'i mo'ua 'uhila kae 'ikai veve ia ke hiko.....	79
Poupou ke fakatonutonu 'a e mo'ua vevé he 'oku 'ikai totonu ke totongi ha mo'ua veve ta'efai ha hiko veve	80
Tui 'Eua 11 'oku to'o fakamālohi 'a e \$15 'i he mo'ua veve.....	80
Fehu'ia sēniti tanu hala ngaahi vahenga 'oku tauhi 'i Falepa'anga	81
Kei tuku pē 'i Falepa'anga seniti tanuhala ngaahi vāhenga	81

Tokanga ki he nofo kei iiki fānau mei he ako.....	81
Ngāue Va'a Potungāue Ako ke tokangaekina lahi fānau nau mama'o mei he ako	82
Tapou ke fakaloloto'i Uafu 'i Afā ke tokoni ki he fefolau'aki kāinga Hahake 'Eua.....	82
Kelesi	83

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu, 10 ‘Epeleli 2024

Taimi: 1020-1030 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke mou hiva mai ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa hono hiva’i ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki)

‘Eiki Sea: Kalaké ke ui ‘a e Hou’eiki Mēmipá.

Ui ‘o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afio pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ni, Pulelulu 10 ‘o ‘Epeleli 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Fakalalakaka Faka’ekonōmika mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku-‘o-Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otonuku, Vātau Mefi Hui.

Sea ko u kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke.

Poaki

‘Eiki Sea ko e ngata’anga e ‘a e taliui. Ko e poaki ‘oku ma’u eni ‘oku poaki e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Fakalalakaka Faka’ekonōmika mo e Takimamata. ...

<003>

Taimi: 1030-1035

Kalake Tēpile : ... Poaki me’a tōmui ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, poaki mai he ‘aho ni ‘a e

'Eiki Minisitā Mo'ui, pea 'oku kei hoko atu 'a e poaki folau 'a Veivosa Light of Life Taka. Ko e 'Eiki Minisitā e *MEIDECC* 'oku ne 'i heni he taimi ni 'Eiki Sea, pea ko e toenga 'o e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali honau uí 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea : Fakatapu ki he 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo 'Ene 'Afio Tama Tu'i Tupou VI, tapu pea mo e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u, tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai.

Hou'eiki 'oku tau toe fakataha he pongipongí ni hangē pē ko 'etau tohi māhina ngāue pea ko e ngaahi naunau na'e tufa atu kimu'a ke mou me'a ki ai 'oku toe tānaki mai pē ki he 'etau 'asenita he pongipongí ni. 'A ia ko e Lao Fakaangaanga 'e 2, pea mo e ngaahi lipooti 'e 7. Pea hangē pē ko ia 'oku mou mea'i, ko e toenga 'etau 'asenitá 'oku kei 'i he Komiti Kakato. Ka kimu'a pea tau hoko atu ki he 'etau 'asenitá Hou'eiki 'oku 'i ai 'a e me'a makehe 'e 2 'oku 'ohake he pongipongí ni, mei he 'Eiki Palēmia pea pehē foki ki he Fakafofonga Tongatapu 8, poaki mai ki he pongipongí ni pea 'oku ou faka'atā atu ho'omo taimi. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fakama'ala'ala Pule'anga fekau'aki mo e faka'ilonga'i teuteu atu 'a Tonga ki he Fakataha Lahi Kau Taki Pasifiki 'i 'Akosi

'Eiki Palēmia : Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Fale Alea 'o Tonga, kae 'atā pē mu'a ke ki'i fakahoko atu pē 'a e ki'i fatongia 'oku 'amanaki ke fai ki 'aefiafi. Sea, ko 'aefiafi he 5:00 'i Fa'onelua 'e *launch* ai pē 'e faka'ilonga'i ai 'a e te u fakataha lahi mai ko ia 'a e kau Taki 'o e Pasifiki ki Tonga ni ko ia 'i 'Aokosi. Kau heni Sea hono siofi ko e hā e taumu'á pē ko e *theme*, pē ko e hā 'a e ngaahi founa ke fai ai 'a e ngaahi fakamatala kae 'uma'ā foki 'a e ngaahi *website* mo e 'u alā me'a pehē. Ko e 'uhingá pē ke kamata fakahoko kia kinautolu 'oku taumu'a ke nau me'a mai ko eni ki he fakataha ni, ke teuteu ai pē pea mo tokoni ki he fakahoko fatongia ko ia 'a e Pule'anga hono te u 'a e fakataha lahi ko eni.

Sea kapau pē te u tānaki atu pē ki ai, ko e 'asenita ko eni e fakatahá 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi me'a angamaheni, hangē ko ia ko e feliuliuaki e 'ea, hangē ko ia ko e malu ko eni hotau ngaahi 'oseni pē ko e *maritime security*, kau ai mo e *cyber security*. Ka na'e toe fiema'u pē 'e he motu'a ni ke tānaki mai pea mo e Akó mo e Mo'uí ki he 'asenita *proper* ko eni 'a e fakataha. 'Ikai ke ngata pē 'oku mahu'inga fe'unga pē 'a e ongo topiki ia ko ia he'ena tu'u pē 'anaua, ka ko e 'uhingá pē ko 'enau felālāve'i pea mo e feliuliuaki e 'ea, hono uesia 'e he feliuaki e 'ea 'a e ako, kae 'uma'ā foki 'a e Mo'ui, kau ai mo e *food security* mo e alā me'a pehē. 'A ia ko e talanoa fakalūkufua pē ia 'oku kei fai 'a e ngāue ki he 'asenita. Ka ko u fiefia pē au kapau 'oku ai ha taha 'oku ai ha'ane tokanga ki ha me'a 'e ala fai ha sio ki ai 'a e fakataha ko eni 'a e kau Taki.

Sea ko e fakataha ko eni 'a ia ko e *launch* ko eni 'aefiafi 'oku fai he 5:00 ko eni 'i Fa'onelua 'oku kau mai ki ai 'a e Sekelitali Seniale 'a e *Forum* kae 'uma'ā 'a e Tokoni Talēkita Seniale *SPC* 'enau kau Fakafofonga mai ia mei he *CROP* pē ko e ngaahi kautaha ko eni *Regional Organisation*. Pea 'oku toe 'i ai pea mo e Fakafofonga makehe ko ia 'a 'Aositelēlia ki he Pasifiki 'oku 'i heni mo ia 'i he taimi ni Sea. Pea ko e fakahoko atu pē ia Sea 'a e ki'i faka'ilonga ko eni ki he fakataha mahu'inga ko eni 'oku *host* 'e Tonga. 'A ia 'oku Sea ai 'a

Tonga ni 'i he *Leaders* ko eni fakataha 'a e kau Taki 'o e Pasifiki 'oku 'amanaki ke fai mai ko eni ki Tonga ni 'i 'Akosi. Pea 'oku fakaafe atu ai pē ki he Feitu'una Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa e Falé kapau 'e 'i ai hao ki'i taimi 'oku 'atā pea ke me'a ange ki he polokalama ko eni 'a ia 'oku fai he 5:00 'i Fa'onelua 'aefiafi. Mālō Sea e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea : Tongatapu 8 me'a mai.

Tokanga Tongatapu 8 ke fakahoko ha ngāue ke tau'i 'aki mo e faito'o konatapu

Vaea Taione : Tapu mo e Sea mālō e laumālie ki he pongipongi ni, tapu ki he Palēmia 'o Tonga mo ho'o Kapineti. Fakatapu ki he Hou'eiki Nōpele 'o Tonga 'i Fale Alea pehē ki he kaungā Fakafofonga e Kakai. Sea, ...

<005>

Taimi: 1035-1040

Vaea Taione: ... 'ikai ko ha *issue* fo'ou eni ia ka ko e tu'o tolu eni Sea ko e tu'o tolu 'aki eni Sea te u toe 'ohake pē 'a e *issue* ko eni he Fale ni fekau'aki mo e faito'o konatapu Sea.

'I he ngaahi māhina na'e toki 'osi atu Sea na'e ma'u e kilo 'e 15 'i he *Reserve Bank* 'o Tonga Sea. 'I he uike kuo 'osi Sea 'i Vainī na'e ma'u e kilo 'e 17, faito'o konatapu Sea.

Na'e Tō Folofola foki e Tu'i Sea he ngaahi ta'u kuo maliu atu fekau'aki mo e faito'o konatapu. 'I ai ha me'a kuo fai ki ai Sea? 'Osi ko ē 'a e Lipooti 'a e Minisitā e *MIA* 'i he ta'u kuo 'osi na'a ne me'a mai, feitu'u 'e ua 'oku hū mai e faito'o konatapu ki Tonga ni, mala'evakapuna pea mo uafu. Mea'i lelei pē ia he Pule'anga Sea.

Ko e puke ko eni Sea 'oku ma'ú ko e *bottom of the food chain* 'oku tau talanoa ki ai. Ko fē kautama ko ē 'oku nau *supply* mai e me'a ni he ki'i fonua si'isi'i 'o Tonga? 'E ma'u ma'u pē pea tau hangē pē ia pea ne tohoaki'i leva 'etau fakakaukau ki ai 'osi pē fo'i uike 'e tolu ki he māhina 'e taha, pulia atu. Hangē pē ko ē Sea 'oku tau tukunoa'i pē me'a ni.

Manatu e motu'a ni Sea ki he taimi na'e kei Minisitā Polisi ai 'a *Clive Edwards* 'i he taimi ko ē Sea, na'e ongo'i 'e Tonga ni ki he kau teuteu faihia mo e faihia 'enau ongo'i 'oku 'i ai e lao. Ongoi 'e he kakai 'oku malu 'enau mo'ui mo 'enau fānau, ifo e nofó.

Tokangaekina e motu'a ni Sea ki he fānau ko eni he 'oku 'ikai ke hoko pē ia ia 'i Vainī Sea, 'oku hoko ia ia 'i Tonga ni kātoa pea 'oku tau 'osi 'ilo'i ia. Ka ko e 'uhinga ko 'ene lahi mo e me'a ko ē 'oku hoko ki ai mo 'ene fai ko ē ke ai ha me'a Sea, hangē pē ia ko ē ko ē ko e nōmolo pē ia Sea.

Mahino ki he motu'a ni Sea na'a ke hanga 'o fakahū mai e lao ko ia ki he tautea mate pea 'ikai ke tali, kilo 'e nima eni 'oku lolotonga lele ai ke ngāue pōpula ki he mate. Ko e fehu'i ia Sea ko e lao ē, ko e lao ē 'e ma'u ai nautolu, ko fē *justice*, ko e fē 'ia e pule lelei? Ko hai 'oku hao? Ko hai 'oku ne 'omai? Ko e fehu'i ia ki he motu'a ni Sea. Teuteu mai e Patiseti ko eni Sea, 'e lava 'e he patiseti 'o solova e palopalema ko eni?

'Ohake pē me'a ni Sea he 'oku kau 'a, 'oku kau 'a e motu'a ni Sea, manatu'i ki he *Lord Ma'afu* ko ia kuo ne mama'o atu tapu mo ia 'ene fono 'o fakamahino ki Vainī 'a e me'a, 'e a'u ki ai 'i

he me'a ko e faito'o konatapu. Na'e toe fono pē pea mo Ma'afu fo'ou ko eni Sea, me'a tatau, pea ko e fili ia. Fili e fānau. Fai pē he mātu'a honau fatongia. Ko e hā ha me'a ko e fehu'i ia 'a e motu'a ni Sea, fehu'i ki he Pule'anga. Ko e hā e me'a 'e fai? Ko e hā e me'a 'e fai ke ongo'i 'e he fa'ē mo e tamai 'oku malu, fānau 'oku malu 'i he ako lautohi 'oku malu, fanga ki'i fānau iiki eni Sea.

Tuku pē Sea ke u faka'osi atu Sea. Tokotaha ko eni Sea ne hangē pē ha'aku ki'i foha. Ko 'eku *cousin*. Fili pē ia 'a'ana. Pea ko u 'ofa lahi atu ka koe, 'ofa lahi atu ki he fine'eiki mo e fānau 'o e fāmili ko eni Sea, ka ko e lao 'e muimui atu tatau ai pē pe ko hai. Ko e nofo 'a Tonga ko e nofo 'a kāinga Sea. Ka 'oku fiema'u ko e hā e me'a 'a e potungāue 'oku fai, ke tali mai 'e he Minisitā Polisi ke solova 'aki e polopalema ko eni he 'oku 'alu pē ia he'ikai pē ke toe 'osi ia Sea, mālō e ma'u faingamālie.

Eiki Sea: Tongatapu 7.

Hoha'a Tongatapu 7 ta'efakalao 'a e pa'anga vahe he Patiseti ki he Forum

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea ...

<005>

Taimi: 1040-1045

Paula Piveni Piukala: ... pea tapu mo e Palēmiá, tapu ki he kau Mēmipá. Sea 'oku ou fie 'ohake 'a e 'isiu ko eni 'o fakatatau ki he me'a na'e fakahoko mai 'e he Palēmiá. 'Oku 'i ai 'eku tokanga mavahe Sea, Kupu 3 ko ē Lao 'o e *Appropriation Act* 'oku pehé ni hono fakaleá. *Money appropriated under this Act may be expended only in relation to the purpose set out in this Act.*

Ko e Patiseti na'a tau tali he ta'u kuo 'osi 'oku fakamamafa'i 'e he Laó ke fakamoleki pe 'o fakatatau ki ha me'a na'e palani mo *allocate*. Ko 'eku hoha'a Sea he ko 'eku toki fuofua fanongo eni 'oku *host* 'e Tongá ni 'a e *forum*. 'Oku ou hoha'a pe ko hai na'a ne 'omai e mafai ko iá ki he Palēmiá ta'e'omai ki Fale Aleá ni he ko e *in amounts* ki he pa'anga Sea mo e patiseti. 'Ikai ke 'asi ia ha fakamatala patiseti ha laine 'aitemi 'oku 'i ai ha fokotu'utu'u ke *host* 'a e *forum*, faka'ohovale 'aupito 'ene 'asi mai he pongipongi ni Sea. Te'eki ai ke hikinima'i ia he Falé ni, ke tau hanga 'o *host*.

'E Sea ko e 'uhinga 'eku hoha'a, ko e ngaahi līpooti ko eni e *constituency* fakavāhengá, fele 'a e palopalema. Pea ko e hoha'a ia 'a e motu'a ni, hā e 'uhinga 'oku tau hu'u ai tautolu ki hē kae tuku hono fakamā'opo'opo hotau loto falé. Mahu'inga ia Sea ke 'i ai ha tali me'i he Pule'angá pe na'e anga fēfē 'ene puna 'ea tuputupulefanua, kuo tau fihia tautolu he fo'i *constraint burden* fakapa'anga, ke *host* 'a e *event* ko eni. Mahino pe kiate au ia e *event* ko eni, mahino kiate au e anga 'etau nofo fakakaungā'apí.

Ka ko e mahu'inga 'e Sea ke tau muimui pau ki he Laó mo e Konisitūtone ke ne 'omai e mā'opo'opó ki he fonuá ni. Ka 'ikai ke tau fakamā'opo'opo Sea 'oku ou ilifia leva he ko e Tō Folofola ko ē ko e 'a Tupou 1 na'e fai'aki 'ene pulé hono lotó. Ka koe'uhi ko e maama, *light*, 'okú ne fakatokanga'i ai ko e founga ko iá ko e founga ia e vaotā. Peá ne pehé leva te u 'omai 'a e Konisitūtone mo e Lao ke fakahoko 'eku pulé 'o fakatatau ki ai, ke ne 'omai e mā'opo'opó.

‘Eiki Palēmia: Sea kapau ‘e ‘osi e *lecture* e Fakafofongá kae tali atu ā ...

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ‘eku ...

‘Eiki Palēmia: Pea kapau ko ‘ene fehu’í ia na’e ‘omai ko eni, ko e ‘uhingá ‘oku ‘ikai ke tau, ko eni ‘oku tau ‘osi lau kotoa pe Konisitūtoné. Ko e feinga’i pe ke tokoni ke vave ai ‘etau ‘asenitá. Ke tali atu pe ia pea tali mo e Fakafofonga, fehu’i ‘a Tongatapu 8. Pea kapau ‘e tuku pe ā ke toe lelei pe ā pe ‘e lau kotoa mai pe ā Konisitūtoné ke tau toe me’a pe ki ai.

Paula Piveni Piukala: Sea.

‘Eiki Palēmia: Tuku atu pe ā ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga foki ‘eku lave ki aí, Sea ko e fakatonutonu ē pe ko e ‘ohonoa’ia. Ko ‘eku ‘uhingá ...

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ko ha ‘oho noa’ia eni ...

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ‘eku lave ki aí ...

‘Eiki Palēmia: Ko e fie tokoni atu pē ‘e Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: He ‘oku ‘ata mai ia ‘oku ‘ikai ke nau muimui ki he Konisitūtoné.

‘Eiki Palēmia: ‘E Fakafofonga kapau ‘oku ‘ikai ke tali e tokoní ia me’a ‘ata’atā pe ‘a e Feitu’una, mālō

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 ko e ‘uhinga e ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Palēmiá, mahino ho fehu’í ‘okú ne me’a maí ‘okú ne fie tali atu ho fehu’í. Kapau ‘oku ‘atā, me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Osi eni ta’u 17 toki fakahoko mai eni fakataha *Forum* ki he fonua ni

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea e ma’u faingamālié, tapu mo e Feitu’una, tapu mo e Fale Alea ‘o Tongá. Te u kamata pe he me’a na’e tokanga ki ai ‘a Tongatapu 7. ‘Io ko e fatongia ia e Pule’angá kapau ‘okú ne hanga ‘o *host* ha fakataha ke ne ‘alu ‘o sio pe ‘e tali ‘e he fo’i sino ko iá pea ‘omai. Mahino pe ‘oku pau ke ‘i ai e Tu’utu’uni Kapineti mo e alā me’a pehē, ‘a ia ko e tali nounou ia ko ē ki he *process*. ‘Oku mea’i pe ‘e he Hou’eiki Mēmipa hena na’e Minisitā, ‘a e founga ko ení. ‘Osi eni e ta’u ‘e 17 Sea ‘a ‘etau *host* ‘a e *Forum* ko ‘ene toki takai mai eni. ‘A ia ‘oku meimei ‘alu meí he fonua ki he fonua, fekau’aki pea mo ha uesia ‘a e ngaahi polokalama *domestic* pe ko e, ‘ikai ke ‘i ai ha’ane uesia Sea. ‘Oku ‘osi ‘i ai pe pea ‘oku toe fakahū mai pe he patiseti ko ení ‘a e ki’i seniti ko e ‘uhingá pe ko e teuteu ko eni ‘oku toki fai ki ‘Akosi ...

<006>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Palēmia: ... ha ki’i fakamole ko ia ‘e fiema’u ka ‘oku ‘i ai ‘a e tokoni lahi ia mei he ngaahi *partner* kehekehe, kau ai ‘a ‘Asitelēlia, Nu’usila, Siaina ko e ‘uhinga pē ke ‘enau fie kau mai hono tokonia. He ‘oku mahino pē ia ‘a e taimi ko ē ‘oku *host* ai e ngaahi me’a pehé

ni 'a e fakamole pea ko e me'a tatau pē na'e hoko 'i Lalotonga he ta'u kuo 'osi 'a ia 'oku toe hoko he ta'ú ni. 'A ia 'oku hangē ko 'eku lau Sea, ta'u eni 'e 17, meimei vilo he mēmipa kotoa pē 'a e *host* 'e Tongá ni, pea 'oku 'i ai 'a e kole atu ki he Falé ni, kau Hou'eiki Mēmipa ke tau ngāue fakataha, talitali e kau taki 'o e Pasifikí nau me'a mai ko 'eni 'i 'Aokosí pea tau talanoa'i ai ha ngaahi me'a 'oku 'aonga hangē ko eni ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 8.

Ko e kau foki ko ē Sea 'a e kau mai 'a e topiki ko ē 'a e hao pē ko e *Maritime Security* pe ko e hao ko eni hotau 'osení 'i he topiki mahu'inga. He ko e, na'e lahi ko ē hono kamata e talanoa'i Sea, ko e 'uhinga ko hono to'o ko 'eni 'o e tuná mo e ika kehekehe mei hotau 'osení. 'A ia ko e to'o leva ko ia, mahino leva Sea, 'oku lahi e taimi ia 'o kinautolu ko ē 'oku omai 'o ngāue ta'efakalao ko eni 'i hotau 'osení 'oku 'ikai ke mea'i ia he ngaahi fonua 'o e Pasifikí.

'A ia leva ko e fo'i fakalahi atu pē mei ai, 'o kapau leva 'oku nau ō mai 'o nofo taimi lahi pehē 'o to'o 'etau iká 'oku toe lava pē ke toe 'omai 'e nautolu mo e ngaahi me'a kehe. Hangē ko e faito'o konatapu, ko e *human trafficky* mo e 'u alā palopalema pehē. 'A ia ko e me'a 'oku mahu'inga'ia ai e kau takí ke fai ha talanoa'i pē 'e anga fēfē hatau toe lava 'o ngāue 'o fengāue'aki fakataha ke fakasi'isi'i 'a e palopalemá ko eni.

Ko 'etau vaka le'o 'atautolu mahalo 'oku 2 pē 3 pē, he'ikai ke ne lava 'e ia 'o *cover* 'a e 'elia 'oku tau pehē 'oku ofiofi ki he vaeua 'o *California*. Ka 'e lava leva 'o fengāue'aki mo e *FFA* 'i he ngāue'aki e satelaité, na'a lava 'o fengāue'aki mo hotau kaungā'apí, ke tau lava 'o fengāue'aki ko ia ke fakasi'isi'i ai. 'Ikai ke ngata pē palopalema hono to'o e ika mei hotau ngaahi potutahí ka ko hono fakasi'isi'i 'a e me'a ko eni 'oku hoko ko hono toe lahi ngāue mai 'aki mai 'a e faito'o konatapu tautefito ki hono 'omai 'o 'ave ki ha ngaahi feitu'u hangē ko Nu'usila pea mo 'Aositelēlia.

Pea hangē ko e me'a ko ē 'a Tongatapu 8, ko u tui ko e 'aonga eni 'etau feinga mo fakaivia 'a e kau polisi 'oku toe fai ai 'a e puke ai mo e ngaahi keisi ko eni. 'A ia Sea, 'o hangē pē ko ia kuó ke mea'i pea mea'i pē he Falé, na'a mou tali 'a e 5 miliona ko e 'uhinga pē ke fakaivia 'aki 'a e ngaahi ngāue ki he *illicit drugs*. Na'e kau heni hono fakanaunau 'o kau ai mo e me'atau mo e 'u alā me'a pehē 'a e *squad* ko ē ki he faito'o konatapu 'a e polisi. Kau heni pea mo hono to e fokotu'utu'u 'o e va'a 'i Ha'asini pea mo e va'a 'i Houma ko e 'uhinga pē eni ke a'u atu 'a e polisi ki he ngaahi feitu'u pehē, ko e taumu'a pē ia ke ofi ange ki hotau kāinga Tongá tautefito ki he ngaahi palopalema pehé ni fa'a fakaēhaua ai 'e kinautolu 'oku nau *takes e drugs* pe 'oku nau ngāue ki he *drugs* 'i he ngaahi tafa'aki 'anautolu ko 'ena 'oku ki'i mama'o atu mei koló ni.

'A ia 'oku 'i ai pē 'e Tongatapu 8 'e Sea 'a e fakatu'amelie ko e 'uhingá ko e ngaahi ngāue ko 'eni 'oku kei mahinó 'oku lelei ange fakahoko fatongia 'etau mātu'a polisi ko iá. Ko e 'uhinga kapau na'e 'ikai pea kapau na'e 'ikai, mahino ko e kilo 'e 30 pē fīha ko ena 'e kei tu'u pē 'i tu'a hē pea 'oku 'ikai ke tau 'ilo pē ko e hā me'a 'oku hoko,. 'A ia 'oku 'i ai e fakamālō ia ai ki he Potungāue Polisi 'ikai ko e 'uhingá pē ko e Minisitā au, ka ko e 'uhinga ko e Fakafofonga, 'i he'enua lava ko eni 'o fai e ngāue 'o ma'u ai 'a e ngaahi faito'o konatapu ko eni pea 'oku ki'i *safer* ange, ki'i malu ange ai hotau fonuá Sea, mālō 'aupito.

Fehu'ia Tongatapu 7 mafai & pa'anga mei fē ke makatu'unga fai mai fakataha Forum ki Tonga ni

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u fakamālō au ki he tali lōloa ko ē ka 'oku te'eki ke tali 'eku fehu'i 'a'aku Sea. Sea ko 'eku fehu'í, anga fēfē, pa'anga mei fē, mafai mei fē? 'Ikai ke 'ilo ia

he kupu 19 'o e Konisitūtoné ke ne hanga 'o *commit* e fonuá ni ta'e'omai ki Fale Aleá ni, *issue* ia ko u hoha'a au ki ai. Teeki ai ke ne tali mai 'e ia he na'e, he 'oku 'ikai ke faingata'a ia Sea ke ne 'imeili mai pē ki he Feitu'u na, ko au eni 'i he fakataha 'a e *Forum*.

'Eiki Palēmia: Sea, 'ai pē ke tali nounou atu pē. Mafai ia e *Executive* Sea, 'oku mea'i pe ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Palēmia: Toki 'eke atu pē ki ho tafa'aki to'omata'ú, ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga Mālōlō ...

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga ia 'eku lau atu Sea 'a e *Appropriation Act*

'Eiki Palēmia: He ko u 'ilo pē 'oku te'eki ke ma'u he Fakafofonga ko eni 'a e taukei pea mo e *experience* ko ia 'a e me'a mahalo 'okú ne 'eke ai pea ko e fakama'ala'ala pe ia na'e fai atu ko ē ki ai, mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, 'uhinga foki ia 'eku 'uluaki lau atu ai e *Appropriation Act*, Lao ko ē Patisetí. 'Oku 'ikai ke ai ha silini ...

<007>

Taimi: 1050-1055

Paula Piveni Piukala: ... 'e toe to'o 'o ngāue'aki ha me'a kehe. 'I he'ene pehē kapau leva 'oku nau fakakaukau ke *host* e *Forum* ...

'Eiki Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: Na'e totonu ke 'i ai e palani ia ki ai.

'Eiki Palēmia: Sea ko e me'a eni ia na'e 'osi fakahoko atu pē kimu'a pē pea 'oku 'osi mea'i pē. Ko e 'Atitá te ne ha'u 'o talamai pe na'e ngāue hala 'aki ha pa'anga. 'Oku 'ikai ko e, ko Tongatapu 7 pe ko e Tongatapu 3.

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Palēmia: Kae tuku pē mu'a ia ke fai honau fatongiá 'onautolu 'o e 'Atitá, ko e sino pē na'e fokotu'u he Falé ni 'o lipooti mai ki he Falé ni. Kapau 'oku ke 'ai koe ke fakapolitikale'i ha me'a pehē, pea ke lele pē koe ai ka mau fanongo atu pē ka ko e talí ē na'e 'osi 'oatú Fakafofonga. Ko e *Executive Authority* ia ko ē na'e fai 'aki e tu'utu'uní, tatau pē mo ha'atau *host* 'a e ngaahi *regional meeting* kau ai mo e ngaahi *meeting* 'a e Falé ko eni 'e Fakafofonga. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fie fakama'ala'ala pē ki he Palēmiá ko e *Executive Authority*, *execute* e *direction* mei he Falé ni. 'Oku 'ikai ke nau fokotu'u fakakaukau langa ngāue ta'e'omai ki Falé ni.

'Eiki Palēmia: 'A ia 'oku tonu pē ke toe fai hamou ako Sea pea mo e Fakafofongá ke ne mea'i 'a e ngaahi kehekehe ko ē 'o e *separation of power* 'o e *Executive* mo Fale Alea.

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e fa'ahinga *attitude* ē na'e 'uhinga ai 'enau talangata'a ki He'ene 'Afió.

'Eiki Palēmia: Mālō 'aupito Fakafofonga. Tau toe foki pē ki he ...

Paula Piveni Piukala: Ko e poini 'oku ou hanga 'ohaké Seá 'oku mahu'inga ke tau muimui ki he laó.

'Eiki Palēmia: Ko e muimui eni ki he laó 'oku ou 'oatu aí Fakafofongá.

Paula Piveni Piukala: He ko hono 'uhingá he 'oku faingata'a'ia e kakaí.

'Eiki Palēmia: Pea kapau 'oku ke fie 'alu 'o fai ha *Judicial Review* 'alu 'o fai ha'o *Judicial Review*.

'Eiki Sea: Mo ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Palēmia: Kae tuku mu'a e taimi ia 'o e Fale Aleá ke alea'i e 'asenitá ...

Paula Piveni Piukala: Hangē Fale Aleá ia ...

'Eiki Sea: Kātaki mo me'a hifo ki lalo. 'Osi mahino e poini ko ē 'oku ke me'a mai ki ai Tongatapu 7. Ko ho'o fehu'í 'oku fekau'aki pea mo e mafai ko eni e Pule'angá pea 'oku ke fehu'ia pe 'oku 'i ai ha mafai 'a e *Executive* ke nau fakahoko 'a e ngāue ko eni 'oku fakahā mai he pongipongí ní.

Ua ki aí 'oku ke fehu'ia 'a e mafai fakalao 'i he *PFM* ke nau fakamole ha pa'anga pehē. Ko e talí ena kuo 'omai mei he 'Eiki Palēmiá pe 'oku fakafiēmālie kia tautolu pe 'ikai ka ko e talí 'oku 'omaí. Te u tuku pē ha faingamālie ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá 'o kapau te ne fie fakama'ala'ala mai 'a e fakalao hono patiseti pea mo e pa'anga ko ē 'oku tokoni ki he konifelenisi ko eni pe 'ikai. Me'a mai.

Fakama'ala'ala 'Eiki Minisitā Pa'anga tu'unga fakalao patiseti kuo vahea ki he Forum

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatapu atu ki he Sea e Fale Aleá, tapu ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Kapinetí. Fakatapu atu foki ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé ni. Ko e tali nounou pē aí Sea, 'io. Na'e 'i ai 'a e pa'anga na'e vahe'i 'e he, na'e tuku pē he Potungāue Pa'angá 'i he vouti ko e *other special project* pea fakahā pē foki eni he *Budget Statement*, 'a e teuteu ko eni ke *host* 'e Tongá ní. 'A ia na'e vahe ki ai 'a e pa'anga 'e 5 kilu ko e teuteu'aki 'a e, ke kau he tokoni ke teuteu ko eni 'a e *SIDS* he ta'u fakapa'anga ko eni. 'Oku 'i ai pē foki e kongā lahi 'e toki fakahoko ia 'i he ta'u fakapa'anga hokó, he 'omai e Patisetí ka na'e fakahā pē foki eni 'i he Fakamatala Patisetí pea pehē pē mo e ki'i pa'anga ko eni na'e tuku 'i he Potungāue Pa'angá. Mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 10, me'a mai.

Poupou Tongatapu 10 ki he mahu'inga ke tokangaekina palopalema faito'o konatapu

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmiá, Hou'eiki Mēmipa 'o e Kapinetí, tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e kau Nōpelé pea pehē ki he kaungā Fakafofonga e Kakaí.

Sea 'oku ou fie fakamālō pē au ki he kaveinga mahu'inga ko eni 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga 'o Tongatapu 8 pea 'oku mahu'inga'ia 'aupito 'a e motu'á ni he 'isiu ko iá. Mea'i pe ia he Feitu'u na pea mo e Fale 'eiki ni 'a e tokanga lahi 'a 'Ene 'Afió ki he tu'unga 'oku 'i ai hotau fonuá ni fekau'aki pea mo e faito'o konatapu pea na'e fai ai 'a e fono fakafonua.

'E Sea ko e tokolahi 'o e kau hopoate 'i Tolitoli he taimi ní ko e toko 208 pea fakatatau ki he fakamatala pea mei he pilisoné ko e toko 100 tupu 'i he toko 208 ko iá na'e toki hū atu ki Tolitoli he ngaahi 'aho kimui ni maí ko e *drug related issue* kátoa, kátoa pē. Pea 'oku ne talamai 'e ia 'a e fekau Sea 'oku 'alu pē taimí ke toe fakautuutu ange kapau ko e ola eni 'oku 'oatu pea mei he Fakamaau'angá pea mo e ola eni 'e ni'ihi 'oku hū ki tu'a ki Tolitoli e toko 100 tupu kimui ni maí ko e *drug related issue* pea 'oku ne talamai e fekau mahu'inga kiate kitautolu.

'Oku ou mahu'inga'ia he me'a na'e lave ki ai 'a Tongatapu 8 he ko e toko 100 tupu ko eni he lave'i 'a e motu'á ni ko e kau *user* kátoa pē. Pe 'oku toe 'i ai ha founga *approach* ange 'e taha 'a e Potungāue Polisi pea mo e Pule'angá ke *address* 'aki e 'isiu ko eni. Hangē ko 'etau talanoa ki he kau ...

<001>

Taimi: 1055-1100

Kapelieli Lanumata: ... *supplier*, pea mo e kau *runner*. Na'e me'a 'a e Palēmia 'anenai ki he *lack* 'a e *resource* 'i hono siofia 'a e ngaahi kau'āfonua. 'Oku 'i ai nai ha *solution* ke *address* 'aki 'a e *issue* ko ia, pē te tau pehepehē ai pē. 'Oku ou tui 'oku mahu'inga 'aupito 'a e me'a na'e lave ki ai 'a Tongatapu 8, pea 'oku tau mahu'inga ai kotoa pē Sea. Ko e fakamālō pē ki he Fakafofonga 'i he 'ohake 'a e *issue* ko eni ke toe fai ha tokanga makehe ki ai Sea, mālō 'a e ma'u faingamālie.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu pē.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Lao.

Ngāue Pule'anga he lolotonga ni he feinga ke fakafepaki'i palopalema faito'o konatapu

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale.

'Eiki Sea 'oku lolotonga, ko e lolotonga ni 'oku faka'osi'osi hono langa 'a e fale ko ē ki he *rehab* ai 'a e ni'ihi ko eni 'oku nau ngāue'aki 'a e me'a ni, faito'o konatapu pea 'oku lolotonga fa'u mo e ngaahi lao, fai 'a e ngāue ki ai 'Eiki Sea, mo fai mo e ngaahi alea mo e ngaahi fonua muli.

Ko e me'a 'oku mahino 'i he taimi ni, ko e *supplier* 'oku fai ia mei muli, pea ko e fai 'a e feinga ko eni 'i he taimi ni ke lava 'o fakatou ma'u pea tipota'i mai ki heni 'a e ni'ihiko ē 'oku nau fai 'a e 'ulungaanga ko eni, ke fakamaau'i 'i he fonua ni.

'A ia ko e ngaahi ngāue ia 'oku faka'osi'osi Sea, 'oku 'i ai mo e ngaahi lao 'oku 'osi tali ia 'e he Kapineti, 'oku 'i he Fale ni, ka 'o kapau 'e ki'i fakasi'isi'i 'etau 'āmio ko eni he 'u lipooti, kae 'omai 'a e 'u lao ke fai ha ngāue ki ai, kuo fuoloa 'etau vavevave atu Sea. Ka 'oku mamafa foki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni 'a e lipooti e ngaahi vāhenga, ka ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'i he taimi ni Sea, 'oku toe fakamole makehe 'a e Pule'anga hono langa 'o e nofo'anga.

He ko e taimi ko ē ko e fika ko ē 'o Tolitoli ko e fika kātōa ia 'o Tonga ni, 'i he taimi ni 'oku lahi ma'u pē ia 'e Tolitoli tokotaha. Pea na'a ku 'i Vava'u 'i he uike kuo 'osi, mahino ai kuo 'osi 'alu'alu hake mo e fika 'a Vava'u, kuo 'i he uofulu, na'e toko 8 toko 9, ko e taimi ni 'oku 'i he uofulu tupu Sea. 'A ia 'oku pau pē ke tau fai pē ngāue ke tau fefa'uhi pē mo e ngaahi nānunga 'o taimi 'Eiki Sea, ka he'ikai ke lava ke tau tuku kotoa hotau ivi ki ai, 'oku vahe'i pē 'e he Pule'anga pea tali 'e he Fale ni 'a e pa'anga 'o fai'aki 'a e ngāue ko eni fakatatau pē ki hotau ivi Sea, mālō 'aupito.

Eiki Palēmia: Sea, kole pē ke u ki'i tānaki atu pē au ...

Eiki Sea: Ko ia, me'a mai 'Eiki Palēmia.

Taumu'a fakataha'anga FORUM

Eiki Palēmia: Ki he me'a na'e tokanga ki ai fekau'aki mo e *FORUM*. 'Io, ko e 'uhinga ia 'e Sea mo e kau Fakafofonga 'a e fakataha mai, 'oku 'ikai ke tau fakataha mai 'o fakafiefia'i 'a e lavame'a pē, ka 'oku tau fakataha mai ke 'omai 'a e palopalema 'oku fehangahangai pea mo e Pasifiki, pea sio pē ko e anga fēfē ha'atau fetokoni'aki ke lava ai 'o solova pē fakasi'isi'i ai 'a e palopalema ko ia.

'Oku 'ikai ko ha māmani eni ia 'oku ta'e'iai ha palopalema ai, tatau ai pē pe ko e lahi fēfē 'e te *resources* mo 'e te fakaivia mo e alā me'a pehē, 'oku kei 'i ai pē 'a e palopalema. Ka ko e ngaahi faingamālie fakata'u eni ki he kau taki ke nau ōmai nau me'a mai fai ha talanoa, sio pē 'e anga fēfē ha'anau fengāue'aki vāofi ange, sio pē 'e anga fēfē ha'anau fengāue'aki vāofi ange mo e ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga. Ko e 'uhinga pē ia na'a lava 'o fakasi'isi'i ai 'a e palopalema 'oku ne uesia 'o 'ikai ke ngata pē 'i Tonga ni ka 'oku 'i he Pasifiki fakalukufua.

Founga ngāue makehe 'a e Pule'anga ke tau'i 'aki faito'o konatapu

Kau toe tānaki atu pē ki he me'a na'e tokanga ki ai 'a Tongatapu 8 hangē ko e me'a 'a e Tokoni Palēmia, ko e *rehab centre* eni ko e 'uhinga ko e fakakaukau ke 'oua te tau nofo pē 'i he tautea'i ka tau sio pē 'e lava 'o liliu 'a e mo'ui 'a kinautolu ko eni. 'A ia ko e *rehab centre* ko eni 'oku kau ia hono fakapa'anga mei he Komiti ko eni 'a e *Illicit Drugs*, pea 'oku ou fiema'u heni ke faka'ilonga'i pē 'a e taki lelei na'e kamata'aki 'e he Nōpele 'Eua, hono kamata'i ko ē 'a e Fono Fakafonua pea mo hono *set up* 'a e ngaahi komiti ko eni. 'A ia 'oku fakaivia 'aki 'a e 5 miliona, ko e 'uhinga pē ki he ngaahi, 'ikai ke ngata 'i he ngaahi ngāue pehē ni hangē ko e *rehab*, hangē ko e ā ko eni 'a Tolitoli, ka 'oku kau ai pea mo hono fakaivia ha fanga ki'i ...

<002>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Palēmia: ... kautaha ke nau ō 'o fai ko eni 'a e *awareness* ki he 'apiako mo e 'ū ala me'a pehē ko e 'uhinga pe ko nautolu 'e ala uesia lahi 'i he 'i ai ha faito'o konatapu Sea. Pea ko e mo'oni pe ia Sea 'e kei 'i ai pe palopalema, ko 'etau me'a pe 'oku fai ke tau ngāue fakataha tau feinga'i ke fakaivia kinautolu 'oku nau fehanga'angai mo ia. Pea ko e *sign* lelei eni ko ē neongo 'oku 'ikai ke tau sai'ia he tokolahi ange 'a Hu'atolitoli, ka 'oku ne 'omai 'a e faka'ilonga. 'Oku fai 'a e ngāue 'a e kau polisi, fai 'a e ngāue 'a e Fakamaau'anga 'o tautea'i kinautolu ko eni.

Pea na'e toe fakahoko atu pe 'aneafi Sea 'a e tokoni ko ia na'e fai ki hono totongi 'a e ako fakatekinikale 'etau fānau ko eni 'i Hu'atolitoli ko e fakakaukau tatau pe. Na'a 'oange ha fakakaukau kehe ange ma'u ai ha mo'ui'anga lelei ange pe kehe ange mei he faito'o konatapu mo e ala me'a pehē na'a lava 'o liliu ai 'enau mo'ui mālō Sea.

Vātau Hui: Sea kole ke u ki'i fakahoha'a atu Sea. Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'a e Fale 'Eiki ni. Sea ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni ia koe'uhī ko e fokotu'u ko eni 'oku fai 'e Tongatapu 8 fekau'aki pea mo e faito'o konatapu. 'Oku ou tui au Sea 'oku 'alu ia ke toe fakautuutu ki he lahi 'aupito 'aupito. Kapau te tau fehu'ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi hopo ia 'oku hao ia. Pea mahalo na'a 'oku totongi'i atu ha ni'ihī.

Sea ko e fehu'i 'a e motu'a ni ko e hā e me'a 'oku hokohoko pehē ai? Pea 'oku 'alu ke toe 'omai e 'ū me'a. 'E lava ke 'ave ki he Tau Malu'i Fonua ke nau tokoni mai ai pe 'omi kinautolu ke nau kau mai 'i he tafa'aki ko ia he 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha lesoni holomui ia 'a e Tau Malu'i Fonua. Kiate au, ka 'ave kia nautolu ke nau kau mai mo nautolu, 'ikai ke toe 'i ai ha taha ia pea 'oku nau faitotonu.

'Eiki Palēmia: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu pe ...

Vātau Hui: *Discipline* nautolu.

'Eiki Palēmia: 'A e Fakafofonga 'ene, ha'ane hangē 'oku ne hanga 'o tukuaki'i 'a e *bribery* 'i he Fakamaau pea mo e kau fakahoko ngāue 'a e Polisi. Ko e 'uhinga pe au ke, pe 'oange pe ha faingamālie ke ne fakafoki pē pe ko 'ene talanoa pe 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ke fai, kae 'oua 'e talamai 'oku 'i ai 'a e *bribery* mo e totongi'i mo e alā me'a pehē 'e Fakafofonga. 'Oku 'ikai mahalo ke taau ia mo ha Fakafofonga he Fale ni ke ne fai ia ta'e'iai ha'ane fakamatatale pe ko ha'ane *evidence* mālō.

Fokotu'u Niua 17 ke fakakau mai sotiá he fengaue'aki fakataha mo e polisi ke tau'i faito'o konatapu

Vātau Hui: Mālō Sea, 'uhinga pe 'a e motu'a ni he 'oku 'i ai foki 'a e ngaahi, kuo u 'osi fanongo he hopo 'a e tokotaha na'e ma'u pea mo e malisuana, faito'o konatapu, hao. 'A ia 'oku mahino ko e lelei mahalo 'a e loea. Ka ko 'eku 'uhinga 'a'aku Sea ki hono ta'ofi, ta'ota'ofi. 'E lava nai 'Eiki Palēmia ke fakakau mai e sotia ke nau fengāue'aki fakataha pea mo e kau polisi? Ko hono 'uhinga ka tau nga'unu he ko au mo 'eku tui Sea 'e 'alu ke fakautuutu ke lahi 'aupito ange. Ko e sotia ia 'oku *discipline* nautolu ia, pea 'oku kehe mo 'enau lesoni pea mo 'enau tauhi kakai 'anautolu, ko ia pe Sea mālō e ma'u faingamālie.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e kole pe ki'i faingamālie ke fai pe ha ki'i ...

Fakama'ala'ala 'Eiki Sea fekau'aki mo e ngāue ki he faito'o konatapu

'Eiki Sea: 'Eua 11 'ai ke u 'uluaki tānaki atu ki he feme'a'aki he 'oku 'i ai 'eku 'ilo ki he me'a ko eni. Ko e ngāue ko ē ki he faito'o konatapu Hou'eiki 'oku konga tolu. 'A ia ko e 'uluaki ko hono fakasi'isi'i 'a e ma'u'anga faito'o konatapu. Ko e ngāue ia 'a e polisi pea mo e malu'i ko eni 'a e kau'āfonua. Ua ko hono fakasi'isi'i e fiema'u. Ko e ngāue ia 'a e kautaha 'ikai fakapule'anga, ngāue fakalaumālie, ko e ngāue ko ē *education* pe ko e me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia ke 'alu ha ngaahi kulupu 'o fai 'enau ako ki he fānau. Pea mo e konga faka'osi ko e ngāue ke fakasi'isi'i e nunu'a kovi 'o e faito'o konatapu. 'A ia ko e ngāue ko ē 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Palēmia ke ako'i e fānau 'oku lolotonga 'i Pilīsonē, ngaahi *training* ki he *TVET* pea mo e tafa'aki 'e taha 'oku te'eki ke fai ki ai ha ngāue e fonua ni ko e *rehabilitation*. Koe'uhī 'oku 'ikai ke tau ma'u ha *facility* mo ha kau ngāue 'oku taukei ki he ngāue ko ē ki he *addiction*.

Ko e me'a ia 'oku 'i ai 'a e faka'amu 'oku fakaiivia'i 'e he Patiseti 'oku paasi mei he Fale ni 'a e 5 miliona, ka ko 'eku ma'u 'e toki fakapapau'i pe he 'etau vakai'i 'a e ngaahi lipooti ko ē 'oku 'amanaki ke fakahū mai. Ko e 5 miliona 'oku fakamamafa pe ia ki hono fakasi'isi'i e ma'u'anga faito'o ...

<003>

Taimi: 1105-1110

'Eiki Sea : ... konatapu. 'A ia ko e tafa'aki ko ia 'o e Polisi ko e Pilīsonē, ka 'oku 'i ai e faka'amu 'i he fengāue'aki 'a e Pule'angá pea mo e ngaahi kautaha ngāue ki he tafa'aki ko eni, ke fakaiivia'i hono fakasi'isi'i hono fiema'ú pea pehē foki ki he nunu'a kovi 'o e faito'o konatapu. Me'a mai 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea pea tapu mo e Feitu'ú na pea tapu mo e kau Mēmipa 'o e Fale ka u kamata atu 'aki pē 'a e fo'i poini ko eni Sea. He ko e 'uhinga foki ko ē 'o e fakafehu'ia he 'oku 'ikai ke hā mai ia mei he ngaahi me'a kuo a'u mai ki he Fale ni ko ha *national priority* e fakataha *Forum* ki hotau fonua. Ko e *venue* ko ia ke fai 'oku 'ikai ko ha palopalema ia ki he *Forum* pē 'e fai 'i Fisi pē fai 'i Niu Kaletōnia pē ko Tahiti. Ko 'etau 'ū *priority* 'atautolu eni 'oku tau ...

'Eiki Palēmia : Ki'i *point of order* atu pē Sea. Na'a ke 'osi fakahoko mai Sea 'a e, na'e 'osi 'i ai e fehu'i pea kuo 'osi tali, ka ko eni 'oku toe foki pē Fakafofonga ia ke toe fehu'i. He 'ikai ke toe liliu 'eku tali 'aku ia Fakafofonga pea kapau ko ho faingamālie pē ke ke kemipeini pē koe pē ko ho 'o malanga ko e me'a pē ia 'a e Feitu'ú na. Ka na'e fakahoko atu pē 'a e tali 'a e Seá na'e fehu'i pea tali. Mālō.

'Eiki Sea : 'Eua 11 ko u tali 'a e fakatonutonu 'a e 'Eiki Palēmia. Hangē ko 'ene tali ko e vilo mai eni e fakataha 'osi e ngaahi fakataha 'i tu'apule'anga 'e 17.

Taniela Fusimālohi : Sea, ka na'a tau mei lava pē 'o tukuange he ko 'etau 'u lipooti ko eni 'oku tau lolotonga lele ai, ko 'etau ngaahi me'a ia 'oku vivili. Ko e 'asenita ko eni ko ē 'a e fakataha *Forum* ia ko e me'a pē ia ke 'ave 'e he ngaahi fonua 'enau hoha'a ki ha ngaahi 'elia. Ka kiate au ko e me'a ko ia kuo a'u mai he *Budget Statement* pea mo e Patiseti lolotonga ...

'Eiki Palēmia : Tuku pē ke u ki'i fakatonutonu atu e Fakafofonga Sea. Tapu mo e Feitu'ú na pea tali pē 'oleva ke me'a ki lalo e Fakafofonga pea tapu mo e Fale Alea 'o Tonga, kae fakahoko atu pē 'a e ngaahi lelei 'e ala ma'u ai heni. Ko e ngaahi lelei 'e ala ma'u ai heni te tau 'inivesi leva ke feinga'i ke fakalelei'i 'etau ngaahi *accommodation*, 'a ia ko e *invest* ia he *Tourism* ko e 'uhinga pē 'e nofo ai 'a e toko 1000 ko eni te nau lava mai mei muli. Ko e lelei heni ko e 'uhinga ko e ngaahi *operator* ko eni 'e ma'u ai 'enau ki'i sēniti. 'Osi eni hono, 'enau meime mate 'i he tātāpuni 'o e *border* 'oku ai e faingamālie heni ke toe ki'i fakamo'ui ai kinautolu.

'I he fakataha ko eni Sea, 'oku 'i ai e pa'anga 'e 200 miliona, 'oku sio leva e *Forum* pē 'e anga fēfē hano tufaki pē ko e anga fēfē ha *process*. 'E Fakafofonga ko u tui 'oku ke 'osi mea'i pē 'e koe eni kae mahalo te ke foki pē koe ke pehē 'oku 'ikai ke tokangaekina 'a e kāinga Tonga. Hangē ko 'eku fakahā atu 'anenai Fakafofonga, 'oku 'ikai ke 'i ai ha holomui mei he teke ko eni 'a e ngaahi ngāue faka-*local*.

Taniela Fusimālohi : Sea ko u tui 'oku malanga ia 'oku 'ikai ke fakatonutonu ia.

'Eiki Palēmia : Ko e fakatonutonú ia he na'a ke pehē 'oku tau tukunoa'i 'a e *local domestic issue*. Ko e fakatonutonu ia.

Tui 'Eua 11 'oku si'isi'i pa'anga 500000 ki he fakamole *Forum*

Taniela Fusimālohi : Sea 'oku 'ikai ko 'eku 'uhinga ia Sea, ko 'eku 'uhingá ke tau sio lelei ki he me'a ko ē, ko e 'uhinga foki 'o e fehu'í 'oku fakamālō au talamai 'oku 'i ai 'a e 500000 'oku tuku mavahe. Sea he 'ikai ke 500000 e fakamole ia ki he fakataha ko eni 'a Tonga ni.

Ko u nofo au 'o fakakaukau ko e patiseti hokó 'e ha'u ai 'a e *cost* totonu hono fakalele 'a e fakataha ko eni. Ko e *Forum* ko ia 'oku talanoa ki ai 'i he 2005 nai pē 2003, ko e 500000 ia 'oku fai ki ai 'a e talanoa he 'aho ni, ko e na'e lau miliona 'a e fakamole 'a e Pule'anga he, ka 'oku tangi mai 'a e kakai ia he ngaahi lipooti ko eni 'oku tau lolotonga nofo ke tau nofo ki aí ke fai ange ha tokoni kia kinautolu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea kole atu pē 'e lava ke u tokoni pē ki he Fakafofonga, Sea tapu mo e Feitu'ú na tapu pea mo e Mēmipa Fale Alea 'o Tonga. Sea 'oku nofo 'a Tonga 'i he fo'i māmani ko eni, konga ia 'o māmani. Pea 'oku nofo 'a Tonga 'i he Pasifiki ko e konga ia 'o e Pasifiki. Ko hotau taimi eni Sea ke tau *host* ai he koe'uhi ko hotau ngaahi fonua kaungā'api. Ko e ngaahi potungāue, ngaahi kautaha ko eni ko ē 'oku nau tokoni mai ki Tonga ni Sea 'oku kau ai 'a e *ADB*, *World Bank*, Nu'usila, 'Aositelēlia, pea mo 'Amelika, ko kinautolu eni te nau ō mai ki he fonua ni 'o fai 'a e fakataha ko eni.

Sea, ko e taimi ko ia te tau hanga 'o to'o ai 'a Tonga ni mei he Pasifiki Sea koe'uhi ke tau nofo fakalokua pē heni hūfanga he fakatapú Sea, 'oku tau kau kitautolu he fu'u māmani 'oku lahiange. 'Oku tau kau tautolu he fu'u *association* 'oku lahiange. Pea kuo pau ke tau *play* 'etau *role* koe'uhi ko e kakai ko eni 'oku tau nofo faka-Pasifiki.

Sea 'oku ai e *climate change*. Ko e *climate change* Sea, topiki mahu'inga taha ia 'i māmani he taimi ni.

Taniela Fusimālohi : Sea mahalo kuo 'osi e miniti 'e 1 ia. Ka u hoko atu 'eku, 'oku tatau pē ia Sea pē 'e fai 'i fē ...

Taimi: 1110-1115

Taniela Fusimālohi: ... fakataha, 'e kei mai pē he *ADB* 'e kei mai pē 'e he *World Bank* ia 'e kei 'omai pē 'e he *Forum* ia e 'inasi 'o Tonga.

'Eiki Palēmia: Sea 'oku 'ikai, ko e fakatonutonu 'e Sea. Katakī pē ke ke me'a ki lalo Fakafofonga. Ko e fakatonutonu ia Sea 'oku 'ikai ke tatau pē. Ko e faingamālie eni ke tau *invest* ai he 'etau *tourism sector* hangē ko 'eku lau ko ē 'anenai. Ko e faingamālie, ko e faingamālie eni ke ō mai ai e kau Taki 'o e Pasifiki ki Tonga ni ke nau ō mai 'o a'u tonu mai ki hotau fonua. 'I ai e faingamālie ai ke fakataha ai mo kinautolu 'i he feitu'u pē 'e taha 'i Tonga ni.

Ko e ko e me'a, ko e me'apango ko e fa'ahinga fakakaukau fakapukupuku pehe ni ke tau kei nofo pē hotau ki'i tāputa. Te tau toe hanga pē tautolu 'o toe *close* pē 'etau *border* ke tau nofonofō pē heni? 'Ai ke ko e 'uhinga ko e Mēmipa tautolu he Pasifiki, mēmipa tautolu 'o māmani. *We have a role* 'oku ai hotau fatongia ki ai pea ko e 'uhinga ia ko ē 'oku mahu'inga ai. Pea hangē ko 'eku lau 'anenai Sea 'e tatau ai pē pe te tau fakamoleki kātoa e pongipongi ni ko e tali ena na'e 'osi 'oatu, mālō 'aupito.

Taniela Fusimālohi: Sea mālō ko e, ko u fakakaukau ki he me'a ko eni ki he, ko 'etau feinga foki ke, ke si'i ko e hā e si'isi'i taha te tau fakamole he fa'ahinga me'a he 'ikai ke tau toe lava 'o fakafoki he ko ē kuo fai 'i Tonga ni. Ka ko e hā 'a e me'a ko ē 'e *cost* si'isi'i taha ka tautolu mu'a pea tau fai ia. Ko e, ko u tui ko e tu'u atu ko eni ki he ki 'Aokosi te tau palopalema 'i he fakanofō'anga he koe'uhī 'oku, ko e kau ōmai ia ko eni ia 'oku fu'u tokolahi ia ki he me'a 'oku 'i Tonga ni. Kapau leva 'e ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea. Fakatonutonu Sea ki'i me'a hifo e Fakafofonga ki lalo. 'E Sea ko e, ko e faingamālie eni Sea ke, ke fai ai e *investment* ko eni ko ē 'i he ngaahi loki *accommodation*. Pea kapau leva 'oku tōnounou 'a e *accommodation* 'i Tonga ni ko hono faingamālie eni, he 'oku talaki 'i he letiō ko koe 'oku ai ha'o fale fe'unga ke nofo ai ha taha 'i he *Forum* pea mou ōmai 'o lesisita pea 'e 'i ai e seniti 'e 'alu ki he kakai. 'E 'i ai e ngaahi seniti 'e fai 'aki 'a e langa, 'e langa 'a e ngaahi fale 'i Tonga ni 'osi ko ē 'a e foki ko ē 'a e *Forum* 'e ngāue'aki ia ki he mata tofua'a mo e hā fua 'e fai he fonua ni Sea. Pea tau to'o 'a e faingamālie, take the *opportunity* Sea. *Spoil the opportunity* Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki'i fakatonutonu atu e Minisitā he'ene vahe seniti ko eni. Sea ko e seniti pē 'eku kui kuo u fa'iteliha ki ai. Ko 'ene vahe seniti ko eni ke vahe ke 'ave ki he ngaahi fāmili ko ē ko e seniti, ko e fehu'i, seniti mei fē, he na'e 'ikai ke 'i ai ha patiseti ki ai? Sea ko e peesi 162 'o e ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea. Fakatonutonu. Mālō Fakafofonga.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko e, ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Minisitā *MOI* Sea ko e hangē ko e lau ko e mo'oni pē ia 'oku 'ikai ke lahi 'etau 'ū loki pea ko e 'uhinga ia ko ē 'oku fakaafe'i ai 'a e kakai 'o e fonua ke nau lesisita mai honau 'api 'e ala *rent* atu 'i he taimi 'oku me'a mai ai 'a e kau, 'a nautolu mei muli.

Ko e seniti ko eni ‘e tokoni mai kau *partner* mo e me’a, ‘e totongi ‘aki pea toe taha hangē pē ko e folau ‘a e Hou’eiki, ko ‘ete ‘alu ko ē ki ha fonua ‘oku ai ‘ete *allowance*. Kapau te ke ‘alu ‘o nofo ha feitu’u te ke totongi, ko e *obligation* pē ia ‘a e Pule’anga ko ‘ete totongi ‘a e nofo ‘a e taki pea mo e tokotaha. Ko e toenga ia te nau takitaha totongi pē ‘enau nofo, takitaha totongi ‘enau fakamole sai ai pē ki he ngaahi tafa’aki kehekehe ‘o e sekitoa Sea. ‘Oku ‘ikai ke pehē ia ke mau totongi kātoa e kau, ko e Taki pē mo e tokotaha mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ‘uhinga ‘eku fakalave ki he peesi 162 ‘o e Patiseti ‘o e 2023/2024 he ‘oku ‘asi ai ko e nima kilu ke *host regional meeting*. Sea, ‘oku ‘i ai e lea mei he ‘enisia ‘o pehē *an idiot with a plan is far better than a wise without a plan*. Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha palani ‘i he patiseti ko eni.

Eiki Palēmia: *An idiot is still afterward still an idiot*. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea, laka mama’o ange e *idiot* ia ka ‘oku ‘i ai ‘ene ki’i palani, ‘i ai ‘ene patiseti. ‘Oku ke ‘ilo e kau toutai Sea taimi ‘oku nau ō ai ki tahi, ‘uluaki fakapapau’i ‘e nautolu ‘oku fe’unga e ‘aisi ‘oku nau ō mo ia ki tahi fe’unga e me’akai fe’unga e mounu. Ke ‘ilo e founa ko eni ‘oku fai ko ē ‘e he kau Palēmia mo ‘ene kau Minisitā, ō pē ia ki tahi ‘osi pē mounu foki ...

<005>

Taimi: 1115-1120

Paula Piveni Piukala: ... ‘oatu mounu. Te’eki ai ke ‘osi ha houa ‘e taha ‘oku ‘osi e me’akai, foki. Ko ‘eku poini, maumau e potó kapau ‘oku ‘ikai ke nau muimui ki he Laó ‘o ‘omai ha palani ke fakapotopoto’i e tukuhau e kakaí, poini ia ‘oku ou hanga ‘o ohaké.

Ko e ki’i patiseti ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai e Minisitā Pa’angá ne faka’asi he peesi 162. Ko e ki’i 5 kilu ke *host e Regional Meeting*, ‘ikai ke lava ia Sea.

Eiki Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ke lava ia.

Eiki Palēmia: Na’e ‘osi fakahoko atu pe ko e me’a ‘a e ‘Atitá, te ta fakafekiki taua. Te ke me’a mai koe hē peá u me’a atu hē ‘o mole ai e taimi ko eni ‘oku totongi’aki e tukuhau ko ē ‘okú ke toutou me’a’akí. Pea ko e kole atu pe ko e me’a ia ‘a e ‘Atitá, sino tau’atāina ke ne fakahoko mai pe na’e fai fakatatau ki he Laó. Kapau ‘okú ke, te ke ...

Paula Piveni Piukala: Sea, kapau ‘oku ‘amanaki mai ‘Ene ‘Afió, ‘amanaki mai e kakai e fonuá. Ko e kakai ‘atamai lelei fakapotopoto ‘oku ‘i he Falé ni.

Eiki Palēmia: Ko ia. Ko u tui pe ‘oku fakapotopoto pe.

Paula Piveni Piukala: Hā e ‘uhinga ‘oku ‘ai ai ke tau toki fokotu’u ha *Anti-Corruption* ke ne hanga ‘o tau’i ‘etau *corruption* ka tau *corrupt* pe tautolu.

Eiki Palēmia: Ko ia ‘a ia ‘oku ‘ikai ke ke pou pou koe Fakafofonga ke ‘ai e *Anti-Corruption*?

‘Eiki Sea: Hou’eiki mo me’a hifo ki lalo.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ke ke poupou ki ai?

‘Eiki Sea: Tongatapu 7, ‘Eiki Palēmia, Tongatapu 7 ko ho me’a hake ‘o fakatonutonu ‘a e taimi na’e malanga ki ai ‘a ‘Eua 11. Ka ko u pehē ‘oku ‘osi fe’unga Hou’eiki, ‘oku mahino e poini kia au Tongatapu 7 mo ‘Eua 11 ‘oku ‘ikai ke mo tui ki he fa’u mo palani ngāue ‘a e Pule’angá ke fakahoko e fakataha ko ení.

‘Uluakí ‘okú mo pehē na’e ‘ikai ke fakalao ‘a e pa’anga ‘oku vahe he patisetí. Uá, ‘okú mo pehē ‘oku si’isi’i e pa’anga ‘e 500000 ko ení ‘oku fakahā mai meí he ‘Eiki Palē, ‘Eiki Minisitā Pa’angá. Pea mo e tolú ko e fokotu’utu’u ngāue ko ē ke fakangāue’i ‘a e ngaahi ‘api nofo’anga ko ē ‘oku ‘amanaki ke ngāue’i ko ē ki he Konifelenisí ‘okú mo pehē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fehu’ia pe ‘oku ‘i ai ha pa’anga ke totongi’aki e kakai ko iá. Pea ‘oku fehu’ia ‘e ‘Eua 11 pe ‘oku ‘i ai ha feitu’u pe ‘e nounou ‘a e ngaahi ‘api nofo’anga koe’uhí ko e fakataha ko ení ‘i ‘Aokosí.

‘A ia ko ho’omo poini ‘oku ‘ikai ke mo poupou ki he Konifelenisi ko ení ‘oku fakahā mai he pongipongi ni ‘e he ‘Eiki Palēmiá. Pea ‘oku mo tākaki mai mo e ngaahi makatu’unga mo e faka’uhinga ‘a ení ko ení ‘oku ‘osi lau kakato atú. Mahino ia, ko e tali ení kuo ‘omai meí he ‘Eiki Palēmiá ‘e ‘ikai ke toe liliu e tu’unga ‘oku ‘i ai e Pule’angá. Kapau ‘oku toe ‘i ai ha me’a ‘okú mo fehu’ia, mo me’a atu ki he fakataha he 5 ‘aefiafi ‘o fakahā ho’omo lotó ki he kau fa’u polokalamá. Ka tau hoko atu ‘o foki mai ki he’etau

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko e ki’i poini ...

Lord Nuku: Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 te tau foki mai ki he’etau ‘asenitá ‘o hangē ko e kole ‘a e ‘Eiki Minisitā Laó. ‘Oku ‘i ai e ngaahi fiema’u vivili e fonuá ke tau fa’u e ngaahi Lao ko ení fekau’aki pea mo e Konisitūtoné mo e hiá he ‘oku felāve’i mo e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai ‘a Tongatapu 8.

Taniela Fusimālohi: Sai pē mālō.

‘Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki, tau foki mai ki he’etau Fika 4 ‘Asenitá, Lao Fika 2/2024, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ...

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, kole mu’a ke u ‘uluaki fakahoha’a atu he me’a ko ení na’e, ko u tui ‘oku mahu’inga ‘aupito.

‘Eiki Sea: ‘I he me’a fē ‘Eiki Nōpele ‘Eua?

Fokotu’u Fakafofonga Nōpele ‘Euá ke sivi pe tesi faito’o konatapu (*drug test*) Hou’eiki Mēmipa Fale Alea

Lord Nuku: He *drugs*, ko e palopalema lahi ia e fonuá ni. Ko e me’a ko ení ko ē ko ē ki he me’a ko ē ‘a e Pule’angá ia ‘oku ‘i ai pe ‘eku fakakaukau pe ‘oku tau mateuteu. Ka ‘oku talamai ‘e he Pule’angá ‘oku mateuteu pe. Ka ko ‘eku fakahoha’á ‘aku ia Sea he me’a ko ení ko ē Fika 8, ‘a e *drugs* ‘a ení ko ē ‘a e faito’o konatapu Sea.

‘Oku hanga ‘e he faito’o konatapú ‘o ‘omai e fo’i fehu’i ki he fonuá ni ‘a e me’a ko e masiva. He ko e lahi taha ‘o e kakai ko ē ‘oku nau *involve* ko ē he faito’o konatapú ko e fakatau ke ma’u ha’anau silini ‘o ne hanga ‘e ia ‘o fakalahi ‘a e kakai ko ē ‘oku ngāue’akí.

Ko ‘eku fokotu’u ‘uluakí ‘aku Sea, na’a tau lava ‘etautolu ia ‘o tau’i e Kōvití ‘o tu’u. Ko ‘eku fokotu’u atú Sea, ‘ai mu’a ha tesi fakafonua kamata meí he Pule’angá ‘o fai ai ki lalo ki he ‘ū koló. Ko ia pe ‘oku *involve* he *drugs* ‘alu ‘o *rehabilitate* pea ‘ave ha kakai ‘oku tesi ‘o fakatatau ki he me’a na’e fai he Kōvití. He ko e me’a ko ē ‘oku puli ko ē hení, ko hai e kau *user*? Pea ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o tukuaki’i ‘a kinautolu ko ē ‘oku takai holó.

Tau kamata meí he kakai ko ē ‘oku ‘i ai e siliní pe ‘oku malava Sea ka ko ‘eku fokotu’u atu ke fakakaukau’i he Falé ni. Ke tesi fakakātoa e fonuá pe ko hai ‘okú ne hanga ‘o faka’aonga’í. Kamata meí he Falé ni lele ai ‘o a’u ki he ngaahi koló. ...

<006>

Taimi: 1120-1125

Lord Nuku: ... Ko ‘etau feinga foki eni ke ‘ilo’i pe ko hai ‘okú ne ngāue’aki he ‘oku tau fetuhu’aki ka ‘oku hanga he ‘e fakatau maliuana ‘o talamai ‘oku tōnounou ‘a e faifatongia ko ē, ‘etau faifatongia ki he kakai ‘o e fonua. He ko ‘eku lave’i ko e lahi taha e kau fakataú ko e feinga ke ma’u ha silini. Ka ko ‘eku fokotu’u atu ia Sea, pē tali he Pule’angá pe ‘ikai pe fokotu’u atu mei he Falé ni.

Tau sivi ifi maliana kātoa ‘a e fonuá ni ‘o hangē ko e sivi kōvití, na’e tu’u e kōviti ko e me’a ē ia ‘oku ‘ikai ke malava ia ke ta’ofi. Ko e me’a ia ko ení ko ho’o fakatau mai ‘e koe fo’i me’a ke ke ‘uhí ke ke fakanonga.

Paula Piveni Piukala: Sea, ke u ki’i tokoni mu’a ki he Nōpelé. Ko e kilo ko eni ‘e 17 na’e ma’u ‘aneafí ko e taha mei Kolonga, taha mei Vainī taha mei Fasi. Ke ‘uluaki ‘oatu e fo’i toko 3 ko iá ‘o ‘uluaki sivi’i ia he ko u tui ‘oku ‘ikai ke fu’u mama’o. Ka ko u pou pou au ki he fokotu’u ko ē ‘a e Nōpelé ke fai ha tokanga ki he lēvolo ki ‘olungā, fu’u, kuo ‘alu eni ia ke fakautuutu ‘o kau mo e Pangikē Pule ia Sea, ‘a e tuku’anga ‘o e me’a ko eni. ‘Oku ‘ikai ke ‘ave noa’ia ia ha taha ki ai ko e kau ma’u mafai lalahi pē, ko ‘eku ki’i tokoni atu pē ia ke ...

Lord Nuku: Ko e hā hono founga ke fakasi’isi’i ‘aki, tau tesi kātoa kae ‘oua ‘e ‘ai pē ke tau tesi e kongā kae tuku e kongā. He ‘oku fa’a lahi e feme’a’akí, me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Laó kapau ‘e kumi ‘a e maliana lahi taha ko ia ‘oku fakatau he fonuá ni ‘oku ma’u ia ‘i pilisone, ta’etoe veiveiua. He ‘oku ou fīu hono fakafehu’ia pē ‘oku anga fēfē ‘ave ‘a e maliana ‘o fakatau ‘i pilīsoné, anga fēfē mo ‘ene hū ki lotó.

‘Oku lahi e founga ka ko hono ‘ai, kapau te tau tesi na’a ‘oku ‘uhinga ia ‘oku ongongata’a pehē ai ‘a fika 7 na’a ‘oku ki’i mihimihi pē ia pea toki ha’ú, koe’uhi ke fai ha ngāue ki ai. He ‘oku lahi e ngaahi me’a ia ‘oku ‘ikai ke tau hanga ‘etautolu ‘o ‘ilo’i.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele, te u kole atu ke fakafoki ho me’a ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ke tau fakakata’aki. ‘Okú ke tukuaki’i ‘a Tongatapu 7, te’eki ke fakahoko ha tesi.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

Lord Nuku: Sea.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'oku fie tokoni, 'e sai pē ke u tokoni ki he 'Eiki Nōpelé.

Lord Nuku: 'Oku 'ikai ke u tui ki he'ene tokoni he 'oku fekau'aki ia mo e fika 7 na fa'a kē naua.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga pē 'oku fakatātā'akí, he ka 'i ai ha taha 'oku ki' i ongongata'a kapau 'oku 'ikai ko e 'atamai'ia, 'oku 'i ai e fo'i me'a fakamālohi kehe ia 'okú ne ha'u 'aki. Ko e 'uhinga ia 'oku fakatātā'aki Sea ka 'oku ou tali pē 'e au e tokoní.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē mo e Feitu'u na Sea, tapu atu ki he Hou'eikí. Sea, ko u tui au ia 'oku tau takai tautolu ia he 'ū me'a 'io 'oku malava pē ke hoko. 'I ai e ki' i fo'i me'a ko u manatu'i hake 'aneafi.

Ko u hū atu ke u 'alu hē ko u sio ki he me'alele 'oku ha'u ko e fuka 'Amelika pea mo e tohi he peleti fika ko e USA 'o tau 'i hē pea u sio holo 'oku 'ikai ha taha he kau ngāué 'e fakafe'iloaki. Pea u luelue atu leva 'o fakafe'iloaki ki he, ta ko ē ko e fefine ko eni ko e fefine konisela e fefine ko ení, 'a ia ko 'ene me'a mai ko e fie fe'iloaki mo e Feitu'una. Pea fai leva 'oku fakataukei 'o *introduce* mo au pea u taki atu leva 'o fakahū atu ki he 'ofisi 'o e Feitu'una pea u mavahe mai.

'Oku 'i ai e palopalema lahi 'oku hoko 'i mā, 'i he Pasifikí ka 'oku ou sio 'oku 'unu'unu mai 'a 'Amelika ki he Pasifikí. Ko u fokotu'u atu au 'Eiki Palēmia, 'i hotau vā fetu'utaki mo 'Amelika he taimí ni, 'omi pē ha fo'i *FBI* 'e taha. Tuku hake ke ma'u kotoa, a'u ki he ni'ihi he Falé ni mo ha taha pē 'i Tongá ni he'ikai ke ta'ema'u ia. Ko e fa'ahinga likuesi ko ia ko 'ene ha'u 'a e *FBI* 'okú ne lava 'e ia 'o fai e ngāue kotoa ko eni 'a ē 'oku mou feme'a'aki ki ai. Te nau fiefia nautolu pea te nau laumālie lelei ke nau ō mai 'o fai e ngāue ko eni.

Ko 'etau talanoa ko eni ki he tesí 'Eiki Sea, 'a eni 'oku ke me'a mai ki aí, 'oku 'ikai ha me'a ngāue ke fai hano *rehab* na'a ko e *Forum* ko eni na'a ko ha tāpuaki ia 'etau fetu'utaki mo e ni'ihi 'i 'Amelika, kae fai ha kole ki he me'a ko ení. Ki'i fonua si'isi'i 'a Tongá ni ia, ko e vave atu ...

<007>

Taimi: 1125-1130

Lord Tu'ilakepa: ... 'a e ngāue 'e fai ki aí. Pea 'oku ou tui Sea ko e tapuaki ia pea fakamolemole pē kau Fakafofongá koe'uhí 'oku mou fuhu'i 'a e fakamolé mo e nofo he laó. Ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakataha 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito ki he Pasifikí ko e *CPA*, *APPU* kau pea mo e *Forum*. Ka faifaiange kuo hu'u mai ki ha fonua pea 'oku tau lau tapuaki ai.

Ko u fanongo he ta'u ni pe ko 'apē pe ko e ta'u ni na'e kole 'e Niuafu'ou mo Niuatopotapu 'a e konifelenisí ...

Lord Nuku: Sea.

Lord Tu'ilakepa: Pea ko u tui ko e tapuaki ia 'o e motu ko iá.

Lord Nuku: Ko u kole atu mu'a Sea ke u ki'i faka'osi atu au, nau pehē au ko 'ene tokoni mai ta ko ē 'oku malanga ia Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai, ko 'eku tokoni atu pē ki he Feitu'u na.

'Eiki Sea: 'Oku toe ho'o miniti 'e tolu 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: He na'a ke Minisitā Polisi pea 'oku totonu ke ke mea'i lelei, fai mo 'omai ha *FBI* pe ko ha *CIA* 'e taha pē.

Lord Nuku: Ko 'eku, ko e 'uhinga ia 'eku fokotu'u atu ko ení ke sivi kātoa kitautolu ko ení he koe'uhí kuo 'osi tukuaki'i kitautolu he *media*.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ou poupou atu ki ai.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga ia ...

Lord Tu'ilakepa: Sivi 'a Fasi, sivi 'a Kolonga, sivi pea mo Vainī he ko e me'a eni 'oku ma'u mei a nautolú.

Lord Nuku: Kae fēfē 'a Vava'u na'e ma'u lahi ai e me'á.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko e me'a ia mei Vava'ú ia na'e ...

Lord Nuku: Tukuange mai Sea mu'a ke u faka'osi atu au ia kae toki ...

Lord Tu'ilakepa: 'Oku totonu ke mou 'omai e fakamatala ko iá he ko e lahi ko ē hono feme'a'aki he Fale ni ...

'Eiki Sea: Hou'eiki.

Lord Tu'ilakepa: Ko e lahi ange pē toe uesia hotau fonuá.

'Eiki Sea: Ongō Nōpele mo me'a hifo ki lalo. Ko e ... pehē, 'oku 'i ai ha'o fokotu'u 'Eiki Nōpele pea na'e poupou'i. Ko e ngāue ko eni e Falé kia tautolu pē. Ko e fokotu'u ko ē ke sivi e ngaahi koló ko e me'a ia e 'Eiki Minisitā Polisi ke toki me'a mai e 'Eiki Palēmiá, ka te u kole ki he kalaké ke tau pāloti.

Ko ia 'oku loto ke tali e fokotu'u ko eni e 'Eiki Nōpelé ke sivi tautolu kau Fakafofonga Fale Aleá.

‘UHINGA MO E TAUMU’A FOKOTU’U LORD NUKU KE SIVI FAITO’O KONATAPU KAU MĒMIPA

Lord Nuku: Sea, ko e 'uhinga e fokotu'u ko ení he ko e *disaster* eni ia. Ko e me'a fakatu'utāmaki eni ia ki he fonuá. 'Oku hangē pe eni ia ha tō mai ko ē ha mahaki faka'auhá 'e ne hoko ko ē ki he fonuá ni. Kapau he'ikai ke tau huhu pea tesi ka 'o kapau 'oku 'i ai, ko e

‘uhinga ‘eku fakatātā, ka ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku mo’ua ‘i he tesi ko iá ‘i Falé ni, nofo ‘i tu’a hē ke ke sai ka ke toki ha’u, tatau tofu pē mo e Kovití. Ka tesi koe ‘oku ma’u ke ke ki’i foki ki ‘api ‘o tauhi lelei kae ‘uhí ka ke toki ha’u.

Ko e ‘uhinga pe ia ko e ‘uhinga e ‘oatú foki, na’e ‘omai e tauteá ke fai heni pea ‘ikai ke tau tali. Tau sivi ā ‘oku ta’etotongí pea ma’u ai mei ‘olunga, sivi fakakātoa e fonuá he ‘oku tau ‘osi tesi ‘etautolu e me’a ko ení he Kovití pea ngāue. Ko e *drugs* ia ‘oku lele ia mei he ako Pule’angá a’u ki he vaivai ‘i he ‘ū koló, mea’i he Fakafofonga Vava’ú he na’e ‘i ai e ki’i muhumuhu kimu’a. Ka ko e ‘uhinga ia ‘eku ‘oatú ke fai fakafonua he ko e fono ko ē na’e faí ko e folofola ko ē ‘a Tupou, tau ngāue’aki e me’a ko ē ‘oku tau ma’ú. Ko e me’a ení ‘oku tau ma’ú ko hono sivi pē, ko e hā hono maumaú?

Lord Tu’ilakepa: Sea ‘oku ou ... ki he Feitu’u na, ‘oku ou pou pou atu au. Tau pāloti mu’a ke fai e me’a ko iá he ko e, ko e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Nōpelé ...

Tevita Puloka: Sea toe ki’i faingamālie pē.

Pou pou ‘oku mahu’inga ‘aupito ke kamata atu mei Fale Alea sivi faito’o konatapu

Lord Tu’ilakepa: ‘Oku mahu’inga ‘aupito ‘aupito ka tau kamata atu mei heni. Ko e Lao ko ē ‘aneafi fekau’aki mo e kau ‘Ofisakoló ‘oku totonu ke hanga ‘e he ‘ofisakoló ‘o sivi mo’ui lelei e koló tu’o taha he māhina fakalukufua, Lao ko ē ‘Ofisakoló. Sivi eni, sivi kotoa mo e fonuá he ‘oku mahu’inga he ‘oku mo’oni e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpelé. Ko e me’a ko ē ‘oku ke me’a ki ai ‘e faifai pea te ke tukuaki’i ha taha ‘i he Falé ni ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ‘e ‘Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Sea kātaki fakamolemole. ‘Oku ‘ikai ke u tukuaki’i au ha taha. Ka ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku lavea hono konisēnisí ko e me’a fakafō’ituitui ia. Ko ‘eku fokotu’ú pē ‘aku ke vakavakai’i ‘a kinautolu ‘oku nau ngāue’akí ke lava ‘o tuku. He ko e hangē ko ‘eku fakahoha’á, ‘oku ou lave’i ‘e au e ‘ū feitu’u ko ē ‘oku fakatau maliuaná ko e ‘uhingá ia ko e silini, tauhi ‘aki e fāmili, lī ‘aki he misinale. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku fai atu ai ‘a e fokotu’ú ke fakasi’isi’i.

‘Eiki Sea: Kātaki Nōpele, me’a mai Tongatapu 1.

Pou pou Tongatapu 1 ke fai sivi faito’o konatapu ke kamata mei he kau Mēmipa

Tevita Puloka: Tapu pē mo e Seá pea mo e Fale Alea ‘o Tonga. Ko e ‘uluakí pē Sea ‘oku ou pou pou ki he fokotu’u ko eni ‘a e Fakafofonga ‘o ‘Euá he Hou’eiki Nōpelé ke kamata e sivi ‘ia tautolu. Ko ‘eku manatu’i ko e fitungofulú ko e kamata ko ē ‘o e *launched* ko ē folo fo’i’akau kulokulá na’e kamata ‘i Fale Alea he ‘aho ko iá, ko e Fale Aleá na’e kamata aí. ‘A ia ‘oku ou tui ka tau kamata heni ‘o hangē ko ení ‘o hangē ko e folo fo’i’akau kulokulá hūfanga he fakatapú he na’e lahi mo e Hou’eiki Fale Alea na’e ma’u ko ē he, ko hono ‘uhingá na’e ‘aonga ki ai ‘a e fo’i’akau kulokulá ‘i he folo ko ē ‘i he fitungofulú.

Ko e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a Tongatapu ...

Taimi: 1130-1135

Tevita Puloka: ... 8, pea ‘oku ou tui Sea ‘oku tau tōfuhia pē kitautolu mo hotau ngaahi vāhenga ‘i he fa’ahinga ‘oku mo’ua ‘i he faito’o konatapu ‘o a’u pē ki hono fakatau pea ‘oku kau ai ‘a Tongatapu 1. Na’e ‘ohake ‘i he lipooti ko eni ‘a Tongatapu 6 ‘a e kulupu fekau’aki mo e faito’o konatapu, ‘a ia na’e ‘i ai mahalo ‘enau fakataha mo ‘enau talanoa, ko hono ‘uhingá ko e to’utupu.

Ko e kulupu ko eni ko e kau Tongatapu 1 kātoa, ‘a ia na’a mau fakataha mo e kulupu ko ia hili ‘enau fakataha mo Tongatapu 6. Hangē kiate au na’e ‘i ai ko e kulupu tatau na’e ui ‘e he Fakafofonga ‘o Tongatapu 4, ‘o fakahoko ‘a ‘enau talanoa mo e to’utupu. Ko e kau tu’ukimu’a Tonga ia ko ē ‘i māmani ‘i he faito’o konatapu ‘a e kulupu ko ia. ‘Oku ou tui he’ikai ke u lau hingoa he ko e tu’unga mātu’a pē ‘oku ‘i ai pē ‘etau ngaahi felāve’i fakatoto mo kinautolu.

Taha ‘a e me’a na’e ‘omai ‘e he tokotaha ‘iloa ‘aupito ‘i he me’a ko eni, na’a ne hanga ‘o fakahoko mai kia au ‘i he’emau fakataha, ‘o pehē mai, ko e fakakaukau ko ē ke ‘osi ‘a e faito’o konatapu ‘i Tonga ni, he’ikai pē ke ‘osi ia, kae ‘oua kuo liliu fakalaumālie ‘a e tokotaha ko ia. Pea na’e talaloto ia ki he taimi na’e ngāue pōpula ai ‘i ‘Amelika, na’e sai ange ‘ene tila ‘i he’ene kei ‘i he pilisone he na’e malu ange ai, mei hano tamate’i pē ko e fakapoongi ha taha, kae pehē ki he kakai na’a ne ngāue ‘aki.

Taha ‘o e talaloto ‘o e tokotaha na’e ngāue fakapule’anga ‘oku kau ‘i he kulupu ko eni, na’e ngāue pōpula ta’u lahi ‘i Tolitoli. Ko e to’utupu ko ē ‘oku ō ange ‘o ngāue pōpula, pea ‘oku ou poupu lahi au Sea ki he me’a kuo fokotu’u mai ‘e he Tokoni Palēmia mo e ‘Eiki Minisitā Lao, ke fai ā mo tau nga’unu ‘o ngāue ki he ‘u lao ko eni. Talamai ‘e he tokotaha ko eni, ko e ō ange ko ē to’utupu ko ē ki Tolitoli, ‘oku tauhi lelei’i ange nautolu ia ai he’enau ō mai ko ē ki tu’a ko ē ki he sōsaieti, pē ko honau ngaahi ‘api, pē ko e ngaahi ‘api ‘oku nau nofo ai.

‘A ia ko e taimi pē ‘oku hū mai ai kitu’a, ‘oku ‘i ai, ‘oku ‘ikai ko ha palopalema kia nautolu ia ke nau toe foki ‘o ngāue pōpula ‘i Tolitoli. Pea ko e palopalema fakalukufua ia ‘oku nofo pea mo kitautolu mo e sōsaieti. Pea ‘oku ou tui lahi au ‘a e mahu’inga ‘o hangē ko e lao ko eni kuo ‘osi fakaangaanga na’e ngāue ki ai ‘emau to’utupu ‘i Tongatapu 1, ke fai hano tautea makehe ko eni ‘o e fānau fakafehoanaki kae ‘oua te nau ō ki Tolitoli, kae lahi hotau ngaahi fatongia pea mo e kakai ‘o e sōsaieti ‘o hangē ko e kau faifekau, kau taki ‘o e ngaahi kulupu, hono tauhi ‘a e fānau ko ia, ‘i ha ngaahi tautea ‘e fai ‘i he Fakamaau’angá hano fakahū mai ‘a e lao ko ia ‘o tau tali, ke ‘oua ‘e hoko ‘a e me’a ko eni ‘a eni ‘oku te talaloto ki ai ‘a e ngaahi, ‘a e kau tangata ‘i he kulupu ko eni.

‘Oku ou tui lahi Sea, pea ‘oku tau fakamālō tautolu, he ko ena kuo ma’u ‘a e faito’o konatapu ko eni pē ko e kilo ‘e 17 ko eni he te tau lava foki ‘o fakakaukau ‘o pehē, ko e mahino ia ‘oku fai ‘a e ngāue ‘a e Pule’angá, ‘a e ma’u ‘a e faito’o konatapu ko eni. Hangē ko e faito’o konatapu ko ena na’e ma’u ‘i he ‘Ofisi ko ena ‘o e Pangikē Pule, ta’e’alo’aloa mo e ‘amanaki ‘e a’u ki he tu’unga ko ia kuo ma’u. Ka ko e taimi ia ‘oku ou tui ‘oku tau fakamālō’ia’i ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘a e Pule’anga pea mo e kau ngāue ‘a ē ‘oku vahe’i makehe ke fai ‘a e fatongia ko ia.

Te tau lau pē ‘etautolu ‘a e ngaahi palopalema, mahalo ‘e lava ke fika’i ‘o pehē ni, ‘o kapau ‘oku ma’u ha kilo ‘e 17, ‘oku ‘uhinga ia ‘oku ‘i ai ‘a e kilo ‘e 100 pē ko e 170 ‘oku te’eki ma’u. Ke fakaa, ko e *proportion* ko ē ‘o e me’a kuo ma’u, kae fakafeta’i kuo ‘i ai ‘a e me’a kuo ma’u,

pea 'oku 'i ai 'a e kakai 'oku tau falala ki ai, 'oku nau fai 'a e fatongia ko eni pea 'oku tau tui kotoa ki ai.

Na'a ku 'eke 'e au ki he motu'a, hūfanga pē 'i he fakatapu, 'ikai ke 'i heni 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'ene motu'a ko eni 'oku ne tokanga'i 'a e Toketā ko eni 'i he Va'a ko eni Fakalelei 'Atamai. Ko e hā 'a e me'a 'e fai ki he faito'o konatapu ki Tonga ni? Ko 'ene tali na'e fai mai, fai 'a e me'a ko ē na'e fai 'i Nomuka, me'a tatau na'e fai 'i Nomuka fai ia 'i Tonga kātoa. 'O fēfē ...

<002>

Taimi: 1135-1140

Tevita Puloka: ... loka e fonua ha māhina 'e tolu 'oua toe 'alu ha taha mei he fonua ni, 'oua na'a toe ha'u ha taha pea toki huke'i e fonua ni e tangata kotoa mo e fefine 'o tatau ai pe ko hai 'o faka'auha ai e faito'o konatapu ka ma'u.

Pea u talaange, fu'u 'ilonga 'aupito pē fuoloa ho'o nofo ho'o ngāue ko ena 'oku fai he fu'u fa'ahinga fakakaukau fakailifia mo fakalilifu ko ia. Pea ne toe pehē mai 'e ia, 'o kapau 'oku 'ikai ke mou tui kia au, mou me'a ange 'o sio he kakai 'oku ou tauhi.

Ka ko e taha foki ia mo e tu'unga 'oku tau faka'amu Sea ke 'oua na'a tau a'u ki ai. Pea ko u tui lahi he ko ena kuo fokotu'u mai mei Niua ia ke ui mai e sotia. Ko u tui ko 'etau a'u ki he tu'unga ko ia ko e taha ia ha ngaahi faka'ilonga 'a e tōnounou 'a e fonua ni 'o a'u pe ki he Fale ni hono tau'i e palopalema ko ia. 'Oku 'ikai ke tau, 'oku 'ikai ke u tui au ki he hū mai e sotia. Ka 'oku ou tui lahi 'oku 'i ai hotau ngaahi fatongia mo 'etau ngaahi pole pPea 'oku ou fakamālō lahi atu au he ko Tongatapu 1 ne hoko pe 'a e a'u 'a e me'a ni 'a eni 'oku mou talanoa, 'o 'i ai 'a e taimi mo e fa'ē 'oku na lolotonga 'i Tolitoli lōua pea na'e fai pe a'u ki ai, 'i he faito'o konatapu pe.

Pea ko u lau pe au eni ko e faingamālie Sea fakamālō ki he 'Eiki Fakafofonga Fale Alea Hou'eiki mei Vava'u kae pehē ki he Kalapu Mohokoi mo *Sarasota* 'a e tokoni fakanaunau ako na'a mou fai mai 'o fakafou he motu'a ni ki he ki'i fānau ko eni. Ko u toe fie lau pe ko e faingamālie ki he 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Palēmia 'a e tali 'a e kole 'a e motu'a ni ko e 'uhinga ko e taha 'o e 'ofefine 'a e ongo mātu'a ko eni 'o fakahū ki he Tonga *High School* he na'e mahino 'a e tu'unga fakaako lelei na'e 'i ai, pea 'oku fai hono tokanga'i.

Ka ko e tu'unga ia 'oku tau a'u ki ai pea mo e palopalema e fonua ni, pea ko u tui ko hotau fatongia kotoa ia. Ka ko u tui au ki he fokotu'u 'a e 'Eiki Nōpele mei 'Eua. Na'a tau toki 'osi fai 'etau fu'u sivi mo'ui lelei 'i tu'a heni he uike kuo 'osi. 'Ai ai leva ha'atau toe sivi pehē he ko u tui 'e tatau pe mo e folo fo'i'akau kulokula ko ē na'e fai he fitungofulu, fokotu'u atu Sea mālō.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e fokotu'u 'a 'Eiki Nōpele 'Eua.

'Eiki Palēmia: Sea kātaki 'i ai pe ki'i me'a 'oku tokanga ki ai e motu'a ni.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fokotu'u ke 'oua tu'utu'unia e Mēmipa ke sivi faito'o konatapu

'Eiki Palēmia: Ko u tui Sea ko e hala fakatu'utāmaki eni ke faitu'utu'uni 'a e Fale Ale ki ha tokotaha ki ha me'a ke ne fai. Na'e a'u pe ki he Koviti na'e 'ikai ke lava 'o tu'utu'unia na'e fakahoko ange pe kia nautolu 'a e mahu'inga ke fai 'a e me'a ko eni. 'A ia 'oku ou kole atu pe au ke ki'i liliu, ko ia 'oku fie tesi pea 'alu 'o tesi. Ka ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia 'oku 'ikai ke tonu ke tu'utu'uni atu 'a e Fale Alea ia ki ha tokotaha 'a e me'a fakafo'ituitui ke ne fai Sea. 'Oku tau 'alu tautolu he hala fakatu'utāmaki 'aupito Sea mālō.

Kole 'Eua 11 ki he Palēmia ke takimu'a he sivi faito'o konatapu ko e tā sipinga ma'a e fonua

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki 'oku ou kole pe ki he 'Eiki Palēmia ke laumālie lelei pe ka tau tāsipinga mu'a ma'a e fonua.

'Eiki Palēmia: Sea ki'i fakatonutonu 'oku kehe 'a e tāsipinga ia ...

Taniela Fusimālohi: Ko 'etau toe nana'i pea pehē 'e he fonua 'oku mo'oni pe talanoa 'oku hāhā holo.

'Eiki Palēmia: Mei he fai 'o fehalaaki pea mo e Konisitūtone mo e lao tau'atāina 'a e Tonga kotoa.

Taniela Fusimālohi: 'Eiki Sea 'oku mahino ...

'Eiki Palēmia: Te u mu'omu'a au 'o kapau 'e fai e tesi he hoa'ata ni he 2:00 ma me'a atu maua mo 'Eua 11 'o fai mo tesi leva kae 'oua 'ai ke pehē 'oku mau ki'i fakafehu'ia. Ko e me'a 'oku mau fehu'ia Sea ...

Taniela Fusimālohi: Ko e taki ko ē 'o e Pule'anga Sea 'oku totonu ke ne taki 'e ia 'a e me'a 'oku mau 'uhinga ki ai.

'Eiki Palēmia: 'A e Tu'utu'uni Faka-Konisitūtone fa'iteliha.

'Eiki Sea: 'Eua 11, 'Eiki Palēmia mo me'a hifo ki lalo koe'uhī ka u 'uluaki kumi fale'i ki he'etau fale'i fakalao ki he tu'unga 'oku 'i ai e me'a ko eni kae malava pe ia ke fakalea 'e fakahoko e tesi 'i Fale Alea pea ko e me'a fakafo'ituitui pe ia 'a e kau Fakafofonga pe te nau kau ki ai pea 'e 'ilo'i pe ia ko hai na'e kau he tesi.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u ki'i, tapu mo e Sea. 'Oku ou faka'amu ke 'oua 'e hoko pe ki'i fo'i *exercise* ko eni ko ha hangē ha ki'i fakatonuhia, tau talanoa tautolu he *user*. Ko e palopalema 'oku fekuki mo e fonua 'oku nofo ia he kau *provider*. 'E malava fēfē ke tau hanga 'o *identify* e Fale ni 'oku kau he *provider* pe ko ha ngaahi mēmipa.

Sea ko e 'uhinga 'eku fakalea he na'e 'osi 'i ai e *container drugs* na'e puke ia he 'Ofisa *Custom* ma'olunga 'o a'u pe ia 'o mate 'oku te'eki ke lea ia. Ko e ngaahi māhina kuo maliu atu na'e 'i ai ha ongo, tuonga'ane mo e tuofefine na'e ma'u pea ma'u mai e me'a ia ko ia mei he Pangikē Pule, fale malu taha e fonua ni. ...

<003>

Taimi: 1140-1145

Paula Piveni Piukala : ... Ko e *issue* 'oku 'ikai ke u loto ke hangē 'oku 'osi ange e fo'i *exercise* ko ē 'oku *justify* tautolu. 'Oku loloto ange e *issue* ia he ki'i 'ai tēsi ko eni. 'Oku 'ikai ke u tui au ia 'oku ai ha *user* heni ka 'oku ou tui au 'oku ai e kau *provider* ia heni. Ko 'eku tui ia, me'a ia 'a ha taha ke ne hanga 'o, ka ko e anga ia 'eku fakakaukau. Ko e me'a ia 'oku fiema'u ke fekumi vakili 'e he fonua ni, 'osi mokoi 'Ene 'Afió, ui mai ki he fu'u Fale ni ke pule'i lelei, tau'i e *drugs*. Ko 'eku poini na'a 'ai ke *exercise* pea tau tokoto atu tautolu 'o mālōlō fakakaukau kuo tau sai ka 'oku 'ikai ko ia Sea.

'Eiki Palēmia : Sea ko e kole ke u fakatapu atu Sea. Ko e pehē ko u tui au 'oku 'i ai e kau *dealer* heni tau talanoa mahino pē. 'A ia 'oku sai pē ia ke u pehē atu ko u tui au 'oku 'i ai e kau tāmāte tangata heni. Ko e *criminal element* ko ia 'o e tu'uaki ko ia Sea 'oku ou fiema'u ko ē ke fakamahino'i mai pē 'oku ngofua pē ke tau ngāue'aki pē tui 'o ha'u ai 'a e ngaahi me'a kehekehe ia Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala : Sea ko 'eku *express* 'eku fakakaukau ko e fo'i tau'atāina faka-Konisitūtone ia. Ko e anga ia 'eku tuí he ko hono 'uhinga ...

'Eiki Palēmia: Sea 'ai pē mu'a ke ...

'Eiki Sea : Tongatapu 7 'oku ke 'osi mea'i lelei pē 'oku 'i ai e fakangatangata ki he tau'atāina.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Paula Piveni Piukala : Ko ia, pea ko e me'a ia 'a'ana ke 'ave ki Fakamaau'anga kapau 'oku ne pehē ko 'eku *opinion* ...

'Eiki Sea : Ko ia 'oku ke me'a mai pē koe he me'a 'oku tonu ke ke faí 'o kapau ko ho'o tuí ia.

Paula Piveni Piukala : 'Ikai, 'uhinga ...

'Eiki Sea : He koe'uhi ko e *privilege* 'oku ma'u 'e he Fale Alea ...

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga ia e kakai ko ē ...

'Eiki Sea: He 'ikai ke tāpalasia ho'o feme'a'aki ha Fakafofonga pē tukuhifo ha taha heni ta'e'omai ha ngaahi fakamo'oni pau.

Paula Piveni Piukala : Ko 'eku 'uhingá 'aku Sea ko ia 'oku *offend* he'eku *statement*, 'ave 'e ia au ki Fakamaau'anga, ka ko e fu'u fo'i me'a ko eni 'oku tau 'osi hangē ko 'ene ...

'Eiki Sea : Tongatapu 7, ko e 'uhinga 'oku fakangatangata ai hení koe'uhi ko e *privilege* heni 'oku 'ikai lava ia 'ave ki Fakamaau'anga. Ko u kole atu ke fakafoki ho'o me'á 'oku mahino ho'o poini 'a koe.

Paula Piveni Piukala : Ko ia, mālō Sea.

'Aisake Eke : Sea ko e ki'i.

'Eiki Sea : Tongatapu 5 me'a mai.

'Aisake Eke : Tapu ki he Feitu'u na mo e Hou'eiki Fale Alea. Kae kehe foki ko e, 'oku mahino 'aupito ko e, 'oku tau mafatukituki kiate kitautolu kātoa 'a e kaveinga ko eni Sea ko u tui ko e me'a pē ē. Ka ko eni ko u fanongo ki he Fika 7 talamai 'oku ngali ai ha me'a ni'ihī pea ko u kole atu na'a lava 'o toe tānaki atu. 'Ikai ngata pē he huhú, mai ha Tohitapu 'o tau 'uma ai 'oku 'ikai ke u kau au ha *provider* ko e tānaki atu pē. Ko 'ene 'osi ko ia pea me'a ē, kae kehe ko e anga pē fokotu'u he'ene fu'u lahi.

'Eiki Sea : Ko u fakamanatu atu ko e fuakava ko ia 'oku mou fai, ko e taliui ki he Konisitūtone mo e Lao 'o Tonga. 'Oku 'osi fai e 'uma ia ko ená ko e tesi ko eni ko e fakapapau'i pē pe 'oku ke kau ki ai pē 'ikai. Hou'eiki tānaki mai e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi poiní faka'ofa'ofa 'aupito, ko u kole atu ke tau pāloti e fokotu'u he 'oku kei tu'uma'u pē fokotu'u..

Taniela Fusimālohi : Sea kātaki mu'a ka u fokotu'u atu eni. Ko 'etau palopalemá mu'a ko e lao. 'E fēfē ke fakahū ki he lao ke faka'atā e *random tested* ke ha'u pē ia 'o tuhu atu ha'u 'o sivi pea faka'atā ia he koe'uhi 'oku pehē 'e he 'Eiki Tokoni Palēmia 'oku ai e lao. Ka 'oku 'i fe'ia e laó he 'oku talamai 'e he 'Ateni Seniale peesi 18 'ene lipooti ko ia na'a tau tali, ko e tupunga ko e tuai. Ko e fu'u me'a fakavavevave eni 'oku kei fai pē 'a e āālonga ia kae kafu e fonua he palopalema ko eni.

'Eiki Sea : 'Eua 11 'oku 'osi kau pē eni ia hono fakakaukau'i.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea ka 'oku ai ke ki'i vavevave mai ange.

'Eiki Tokoni Palēmia : Sea ka u ki'i tali atu pē ki he Fakafofonga 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi : He 'e mate 'a e kakai ia kae fai pē 'a e āālongá ia.

'Eiki Tokoni Palēmia : Ko e fa'u e lao...

'Eiki Sea : Hou'eiki.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku pau ke fai e sio ki he kuohilí, lolotonga mo e kaha'u.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Lao kātaki me'a hifo ki lalo 'Eiki Minisitā Lao. 'Eua 11 'osi mahino ho'o poini te u toki fakamatala atu 'o kapau 'e tali 'e he Fale ni ke fai ha me'a pehē. Ko u kole atu Hou'eiki tau pāloti. Ko e fokotu'ú ke fai ha sivi 'o e Hou'eiki Fakafofongá ka 'e 'ikai ke fakamālohi'i ha taha hangē ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e 'Eiki Palēmia. Te tau taliui pea 'e mahino mei ai e ola 'etau fili.

Lord Tu'iha'angana : Ki'i tokoni atu Sea. Tapu mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki Fale Alea. Mahino pē ia ko e taimi si'i pē ia ke 'ai ho'o tu'utu'uni 'au. Tatau tofu pē ia ho tu'utu'uni ko ena ki he pāloti mo e mahino 'a e fokotu'u 'a e 'Eiki Nōpelé mo ho'o tu'utu'uni. Na'a tau toki sivi he kamata ko eni he Mōnite. Na'e fanongonongo ange 'e he Kalaké 'oku mou me'a mai fiha ki he fihá 'i heni e kau ngāue 'a e Potungāue Mo'ui. Tatau tofu pē. Kapau 'oku fokotu'u

‘uhinga lelei ki he Feitu’u na e fokotu’u ‘a e ‘Eiki Nōpelé ke sivi tautolu, ko ‘etau pālōti ke hā. Tu’utu’uni ki he, kia nautolu ‘oku fai e tesi, ōmai ‘e fai e tesi ...

<004>

Taimi: 1145-1150

Lord Tu’iha’angana: ... pē ko e hā hono ui *drug test* pē ko e *user* ko e ‘a ia kau *user* pē ko e hā, ‘e fai heni ‘a fē? Pea ‘e toki ‘e fai ia tau’atāina. Ko e fo’i pālōti ko ena ‘e fai ke tau sivi pea tau’atāina tatau tofu pē mo ha’o hanga ‘o fakafaingamālie’i, ui e kau me’a ke ō mai he ‘oku ‘i ai e fa’ahinga ‘oku ‘ikai ke nau ki’i kovi ka nautolu. He ko u lave’i ko e sivi ko eni e *drugs* ‘oku ‘ikai ke hangē ia ko e Kōviti ke valivali pē pE ko e hā pea tesi e ki’i me’a. Mahalo ‘oku pau ke to’o e toto pau ke huhu kita ‘oku ‘i ai e fa’ahinga ia ‘oku kau kovi ki hono huhu nautolu pea toki fai ‘aki e tau’atāina ko ia.

‘A eni pē ko ē mo e laumālie ko eni mo ‘etau tau’atāina ke, me’a mai pē koe ‘oku ke ‘uhinga lelei ka koe ‘a e fokotu’u ‘a e ‘Eiki Nōpele pea fanongonongo mai, ‘e ‘i heni e kau ngāue ‘a e Potungāue Mo’ui ke to’o ho’omou toto ke ‘ave ‘o tesi ‘a fē pea ko hotau tau’atāina he ko e me’a tatau pē mo ‘etau pālōti. Ka ko u tui ki he me’a na’e ‘ohake ‘oku toe ‘i ai e ngaahi me’a ‘oku loloto ange ke fai atu ki ai ‘a e, ‘a e fekau’aki mo e kau ma’u mafai. He ‘oku ‘i ai e ngaahi tukuaki’i ‘oku pehē ‘oku tafe mei ‘olunga mo e hā e ngaahi me’a ko ia, ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a kehe ia. Ko e *user* ia ko e ki’i me’a pē ia ‘oku fiema’u pē ia ke ‘ai pea ‘ai. Ka ‘oku tui ‘oku ‘i ai mo e ngaahi me’a ke, ke toe vakai’i ‘oku tau ma’a ‘asinisini mei ai. Tu’utu’uni mai pē koe ‘e toki fanongonongo atu.

‘Eiki Sea: Ko ia.

Lord Tu’iha’angana: Ka ha’u e Toketā hē ke to’o ho’omou toto ke ‘ave ‘o sivi.

Fakama’ala’ala ‘Eiki Sea fekau’aki mo e fokotu’u Lord Nuku ki he sivi faito’o konatapu

‘Eiki Sea: Mahino pē me’a ‘oku me’a mai ki ai e ‘Eiki Nōpele Ha’apai pea ko e ‘Eiki Tokoni Sea ia. Ko e, ‘e malava pē ia ke u tu’utu’uni ko e Sea ‘o hangē ko e taimi ko ē na’e fai ai homou sivi mo’ui lelei. Ko e faikehekehe tu’utu’uni ke fai ha sivi pea mo ha Tu’utu’uni e Fale ko e taimi ko ē ‘oku tu’utu’uni ai e Fale ko ‘etau lototaha ia ke fai ha sivi ‘o hangē ko e fokotu’u ko eni e ‘Eiki Nōpele ‘Eua. Ko e me’a ko ē ke mou kau ki he sivi ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o fakamālohi’i ka ko e faingamālie ke fai e sivi ‘oku tau lototaha ke ‘i ai ha me’a pehē, ko ‘eku faka’uhinga’i ia ‘a e fokotu’u ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘Eua ‘oku pou pou ki ai e ‘Eiki Nōpele ‘a Vava’u.

Kapau ‘oku ‘ikai ke mou loto moutolu ke fai ha tu’utu’uni pehē ke lototaha e Fale ki ha ngāue pehē te u lava pē au ‘o tu’utu’uni ko e Sea ko e ‘aho ko ē taimi ko ē ‘e fai e sivi Hou’eiki Fakafofonga fakaafe’i mai ke mou kau mai ki ai. Ka ko e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘Eua ko ‘ene fokotu’u pē te ke loto ke fakafoki pē ‘e hoko atu pē ho’o fokotu’u, kiate au ‘oku tatau pē ia pē ‘oku tau lototaha ki ai pea ko e tu’utu’uni ‘ata’atā pē Sea. Ko e me’a te tau iku ki ai ko e me’a tatau ai pē. ‘Eiki Palēmia me’a mai.

'Eiki Palēmia: Sea te u ki'i tokoni atu pē Sea. 'Oku ki'i, he faka'uhinga 'a e motu'a ni Sea 'oku ki'i kehe si'i pē 'a e tu'utu'uni ke sivi 'a e Fale Alea pea mo e tu'utu'uni ke fakafaingamālie'i ka ko ia pē 'oku fie laumālie ki ai pea me'a atu 'o tesi. 'Oku hangē ko 'eku me'a 'anenai Sea 'oku 'ikai tonu ke a'u atu 'a e Fale Alea ia ki ha tu'unga 'oku nau tu'utu'uni ai ki ha me'a tau'atāina ha taha. Hangē pē ko e Kōviti ...

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia ko e fakalea te tau tu'utu'uni 'e fai e sivi.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

'Eiki Sea: Ko e me'a ko ē ki homou me'a mai ki ai ko e me'a tau'atāina pē 'a moutolu ka ko e tu'utu'uni 'e fai e sivi he 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'utu'uni pehē he taimi ni ...

'Eiki Palēmia: Ko e kole atu pē ia 'a e me'a 'e ua ko ē na'a ke pehē foki ko ē ke, ke lau mai 'a kinautolu 'oku me'a ka 'oku ke mea'i pē 'e koe Sea 'a e *victimization* ko ē 'o e me'a 'oku ne hanga leva 'e ia 'o teke e kakai mei he'enau ō mai 'o sivi. Tatau pē mo e *HIV* pē ko e Kōviti pē ko e hā 'oku 'ikai ke *announce* mai ia he Potungāue Mo'ui ko hai ko Sione 'oku *positive* ko hai ko e 'uhinga pē ia ko e fo'i 'uhinga ko ia Sea. Te u kau au mo Tongatapu 5 he mu'omu'a ki he sivi mo Tongatapu 7. Ko u tui pē au ki he me'a 'a Tongatapu 7, ke tau kumi 'a kinautolu ko ē mei he *background* 'o e me'a, 'oku 'ikai ke u tui au ia ki he'ene tukuaki'i e Fale Sea. Ka ko e fokotu'u fakakaukau atu pē ia Sea mālō.

Mo'ale Finau: Sea ki'i fakahoha'a atu. Sea ko u nofo pē 'o fanongo ki he tālanga 'Eiki Sea ko e ongo'i 'a e motu'a ni kapau te tau lototaha ke tau fai 'a e hiki nima ko eni ko e *precedent* lelei eni 'Eiki Sea ki he toenga 'o e fonua ni. He 'e 'osi eni 'oku ou tui 'oku fanongo mai e kau *CEO* 'oku fanongo mai e kau Taki Ngāue. 'E 'otomētiki pē 'enau loto lelei ke fai e me'a ko eni Sea 'oku 'ikai ko ha fakatotolo 'o ha hia, ko e anga eni 'Eiki Sea 'etau fakakaukau ko 'etau 'ofa he kaha'u hotau fonua.

Ko ia Sea 'oku ou poupu ai ki he fokotu'u ko eni, totonu ke 'oua te tau manavasi'i he 'oku 'ikai fakamālohi'i ia ke tau ha'u ki he sivi ko eni 'Eiki Sea. Kapau 'ikai ke te fie sivi ia kae nofo pē kita ka 'oku ai 'a e *precedent* lelei kuo tau fakahā ki Tonga he 'aho ni 'Eiki Sea. Sivi mo e kau Polisi, tesi mo nautolu, tesi he Kasitomu kātoa tesi e Sōtia. Hou'eiki tonu ke tau fakafeta'i, ko e sivi ko ē *provider* ia ...

<005>

Taimi: 1150-1155

Mo'ale Finau: ... 'oku fu'u fefeka ia Sea 'ikai ke u tui au 'e lava sivi'aki e me'a tesi 'i falemahakí. Ko e sivi e *provider* ia na'e 'osi fai ia he'etau 'uma ko ē he Tohitapú na'á ke me'a ki aí. Hangē ko e fokotu'u 'a Tongatapu 5 ke toe 'uma fo'ou, 'ikai ke u tui au 'Eiki Sea ko u pehē ke tau kamata'aki pe fo'i me'a *simple* ko eni 'Eiki Sea. Ko ia Sea ki'i poupu ki he fokotu'u ko eni, 'oku 'ikai ke u tui au 'oku 'i ai ha fu'u me'a mafatukituki.

'Eiki Sea: Fēfē 'eni, tatau ai pē pe te tau pālotti pe 'ikai te u tu'utu'uni au ko e Sea 'e fakahoko e, ke tau sivi.

Mo'ale Finau: 'Io, ha me'a pe Sea, kai kehe pe kuo tau ...

'Eiki Sea: Tatau ai pē pe te tau pālotti pe 'ikai.

Mo'ale Finau: 'Io.

'Eiki Sea: Te u tu'utu'uni'i 'e fai 'etau sivi.

Mo'ale Finau: Tatau ai pe Sea ki he motu'á ni, ko e laumālié, ko e *principle* 'oku mahu'ingá.

'Eiki Palēmia: Sea 'io ke ke tu'utu'uni 'e 'i ai e me'asivi heni hangē pe ko ia ko e sivi toto mā'olunga mo e me'á pea tuku mai ki he Hou'eiki Mēmipá pe ko hai 'oku fie me'a ki aí, mālō.

Mo'ale Finau: Ko ia Sea ko u tui au Sea ko e laumālié ia, *principle* ia. Fai'aki ha'o tu'utu'uni Sea pe ko e hā 'etau me'a te tau 'unu ki aí ka kuo tau lea he 'ahó ni, fiefia e kakai e fonuá nau fanongo ki he me'a 'oku tau fakahoko.

'Eiki Sea: Ko ia, Hou'eiki mou fakatokanga'i 'oku kei 'i ai pe fokotu'u. Te u toe tuku e taimi ki he 'Eiki Nōpele 'Euá pe 'oku loto lelei ke fakafoki 'ene fokotu'ú pe ko e pou pou ko eni 'a e Nōpele Vava'ú pe 'oku kei fiema'u pe 'e ia ke fakahoko 'a 'etau pālotí he ko e totonu pe ia Hou'eiki Fakafofongá ia ke fakahū mai ha'anau fokotu'u.

Vaea Taione: Sea ki'i tokoni pe kapau 'e tali 'e he ...

Sea Komiti: Me'a mai Tongatapu 8.

Vaea Taione: Ko e 'uhinga pē Sea ko 'eku manatu e motu'á ni ia Sea he taimi na'e kei 'Aositelēlia ai, ko e kātoa 'a e 'ū potungāue ko ē ia 'i 'Aositelēliá Sea na'e a'u ki he *public transport*, kau faka'uli mo e me'a Sea, nau faka'uli konā holo nautolu 'i 'Aositelēlia hono uta e kau pāsesé. Na'e toki ha'u pe ia he uafe *late 2000* 'a e *drug testing* ki he inu mo e me'a kātoa 'o fai kātoa ia kae toki fai pe ia ka fai ha *accident*.

Pea lele kātoa ai 'a e 'ū Potungāue ko eni 'i 'Aositelēlia Sea Pule'angá 'i he *drug testing*. Pea ko e me'a fakafo'ituitui pe 'a kita pe te te, kapau te te ma'u kava 'i he 'ahó ni peá te 'alu 'o ngāue 'apongipongi te te 'alu pe kita ia 'oku 'i ai pe fo'i feitu'u ia 'oku *privacy* hangē pe ko eni 'oku 'i ai 'a Tonga ní 'o sivi pe 'ikai. Ka ko e me'a pe 'oku mahinó ko e 'i ai pe ha taha 'e lāunga ko e 'uluaki hangatonu mai pe kau Polisí pe ko e *accident* pe 'ikai 'o tesi e faka'ulí mo e kakai ko eni 'i he me'á ni.

Ko u, hangē pe ko ia ko 'eni Sea, ko e 'uhinga pe 'aku ia ki he fokotu'u ko eni ko eni 'a e 2 Sea. 'Oku ou tui au ia hangē ko e lau ko eni 'a 12, ko e fo'i *precedent* sai eni ia 'uhingá kapau he 'ikai ke toe 'i ai ha me'a ia 'e manatu'i eni 'a e to'u Fale Alea ko eni Sea kae manatu'i ko e fuofua *drug testing* eni 'a e Fale Aleá 'oku fai ia 'e he Falé ni Sea, mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: Sea, 'oku ou tui au ki he fokotu'ú kapau 'e hanga 'e he Falé 'o 'ikai ke tali ko e me'a ia 'a e Falé. Ka ko e fokotu'ú 'oku 'osi fokotu'u atu pea pou pou Sea. Ko hono talí mo hono ta'etalí ko e me'a ia 'a e Falé, mālō.

Pāloti tali ke sivi pe tesi faito'o konatapu (*drug test*) Hou'eiki Mēmipá kae 'ikai ke fakamālohi'i

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tali e fokotu’u ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘Euá ke fakahoko ha sivi *drug test* ‘i Fale Alea ka ‘oku ‘ikai ke fakamālohi’i e kau Fakafongá ko e me’a fakafo’ituitui pe ‘amoutolu, fakahā mai ho nimá.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Fonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā ki he Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, loto kotoa ki ai e Hou’eiki ko eni ko e toko 22.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki te u toki fanongonongo atu pe taimi mo e feitu’u ‘e fakahoko ai e ngāue ko eni. Me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘Eua

Fakamālō’ia Lord Nuku hono tali ‘ene fokotu’u ke fakahoko sivi/tesi faito’o konatapu

Lord Nuku: Fakamālō atu Sea ki he tali ‘e he Falé e fokotu’u ko eni ‘oku ou tui ko e fokotu’u pe eni ia ‘oku totonu ke tau takimu’a pe. He ko tautolu ‘oku tau hanga ‘o fa’u e ngaahi Laó mo fa’u e ngaahi me’a ko iá pea ‘oku totonu ke tau haohaoa ke tau tau’atāina hono fa’u e ngaahi me’a ko ē ke fokotu’u ki he Falé Sea. Ka ‘oku fai e fakamālō lahi atu, mālō.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, tau hoko atu ki he Lao Fika 2/2024, Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao Konisitūtone ‘o Tonga 2024. Kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Laó ke ‘omai ha’ane fakamatala ‘o ‘ikai toe fuoloa ange he miniti ‘e 5.

Fakama’ala’ala fekau’aki Lao Fakaangaanga Fika 2/2024

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu’u na, fakatapu ...

<006>

Taimi: 1155-1200

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... atu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā fakatapu atu ki he Hou’eiki Nōpelé kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafongá ‘o e Kakai.

‘Eiki Sea ko e fakatonutonu eni ke fakahū e fatongia ko ia ko e Talatalaaki ‘a e Pule’angá, Talēkita Talatalaakí ki he Konisitūtoné, ‘a ia ‘okú ne fatongia ‘aki ‘a e ngaahi hopo ko ia ‘i he, ‘oku lolotonga lele pē fatongia ko ia he taimi ni. Ka ‘oku faka’apa’apa ia mei muli ka ko e ‘amanaki ‘Eiki Sea ke hoko atu koe’uhi ‘oku tau’atāina ange ‘ene tu’u ko eni ‘i he tu’u ko ē ‘a e ‘Ateni Senialé ko e ‘Ateni Senialé ko hono fatongiá ko e fale’i fakalao ia ‘a e Pule’angá pea ko e taimi ko ē ‘oku hoko ai ‘a e me’a ‘i he Pule’anga ‘oku ‘atā pē ‘a e Talēkita ko eni he Talatalaakí ke ne fai e faka’iló, he’ikai ke ‘i ai e *conflict of interest* ko eni ‘oku ‘i he ‘Ateni Seniale lolotonga Sea pea ‘oku ou fokotu’u atu.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko u, ‘oku ou tui pē ko e Lao Fakaangaanga ko eni ‘oku totonu pē ke tuku hifo ia ki he Komiti Laó ke fai ki ai ha sio. Sea ko e lakanga mahu’inga eni ...

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 ‘oku ‘ikai ke fai ha fakamalanga he ‘oku te’eki ke fai hano lau ‘uluaki e laó, pau pē ke lau ‘uluaki.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga Fika 2/2024

Kalake Tēpile:

LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE LAO ‘O E KONISITŪTONE ‘O TONGÁ 2024

KO E LAO LAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU ‘A E
LAO ‘O E KONISITŪTONE ‘O TONGA KE FOKOTU’U ‘A E ‘OFISI ‘O E
TALĒKITA KI HE NGAahi TALATALAAKI HIA ‘A E PULE’ANGÁ KE
NE MA’U ‘A E NGAahi MAFAI KO IA ‘OKU FEKAU’AKI MO E
NGAAHI FAKA’ILO HIA ‘A IA NA’E TOMU’A FAKAFATONGIA’AKI
‘A E ‘ATENI SENIALE.

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē:

1 Hingoa nounou mo e ‘UHINGA’I LEA

(1) ‘E ui ‘a e Laó ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tongá 2024.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao Konisitūtone ‘o Tongá fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Puloka ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki, na’e ‘ai foki ...

Kalake Tēpile: ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Nuku. ‘Eiki Sea pea mo Taniela Fusimālohi ‘oku loto ki ai e toko 15.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaangá fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē, ‘Eiki Sea.

Tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 2/2024 ki he Komiti Lao

Eiki Sea: 'Ene pehē te u tukuhifo 'a e Lao Fakaangaangá ko eni ki he Komiti Lao.

Tau hoko atu ki Lao 3/2024 Lao Fakaangaanga (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) 'a e Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 'a e Pule'angá. 'Eiki Minisitā Lao.

Fakama'ala'ala fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 3/2024

Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea, fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'a e Falé. 'Eiki Sea ko e ngaahi Lao Fakatonutonu pe eni ki he'ene fakahū 'a e Talēkita e Talatalaaki 'a e Pule'anga ki he ngaahi lao 'oku lolotonga 'i ai 'a e hingoa ko ē 'o e 'Ateni Senialé fokotu'u atu, Sea.

Eiki Sea: Kalake ke lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) 'a e Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 'a e Pule'angá.

Lau 'uluaki Lao Fakaangaanga Fika 3/2024

Kalake Tēpile:

LAO FAKAANGAANGA (NGAAHI FAKATONUTONU KEHEKEHE) 'A E TALĒKITA KI HE NGAAHI TALATALAAKI HIA 'A E PULE'ANGÁ 2024

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKAHOKO HA NGAAHI
FAKATONUTONU KEHEKEHE KOE'UHÍ KO HA FAKATONUTONU KI
HE LAO 'O E KONISITŪTONE 'O TONGÁ KE HIKI 'A HONO FAKA'ILO
'A E KOTOA 'O E NGAAHI HOPO HIA 'OKU FAKAFOFONGA'I 'E HE
KALAUNI KI HE TALĒKITA KI HE NGAAHI HIA 'A E PULE'ANGÁ

'OKU TU'UTU'UNI ...

<007>

Taimi: 1200-1205

Kalake Tēpile: ... 'e he Tu'í mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'angá 'o pehē:

1 Hingoa nounou

'E ui 'a e Laó ni ko e Lao (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) 'a e Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 'a e Pule'angá 2024.

Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga Fika 3/2024 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Paula Piveni Piukala, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Mo’ale ‘Otunuku, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Tu’iha’angana. 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai e toko 17.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau ‘uluaki ‘o e Lao Fakaangaangá, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Tukuhifo Lao Fakaangaanga Fika 3/2024 ki he Komiti Laó

'Eiki Sea: Ko ia te u tu’utu’uni ai pē ke tukuhifo mo eni ki he Komiti Laó.

Mālō Hou’eiki tau hoko atu leva ki he fika 5.1 ‘etau ‘asenitá ‘a ia ko e lipooti Fika 1A/2024 ‘a e Komiti Fili ki he Fekau’aki mo e Totongi ‘Uhilá. ‘A ia na’e fakatatali pea mo e fika 5.2 Lipooti mei he Kautaha ‘Uhila ‘o Tongá ke toki fakahū fakataha mai pea mo e lipooti ko eni ‘o e Komiti Filí. Kole ange ki he kalaké ke lau mai, tohi fakahū mai ‘aki e Lipooti e Komiti Filí.

Lipooti Fika 1A/2024 Komiti Fili Fekau’aki mo e Totongi ‘Uhilá

Kalake Tēpile:

‘Aho 3 ‘o ‘Epeleli 2024

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea,
Fale ‘o Tonga,
NUKU’ALOFA

'Eiki Sea,

Lipooti Fika 1A/2024 ‘a e Komiti Fili Fekau’aki mo e Totongi ‘Uhilá

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahū atu ki he Feitu'u na ‘a e Lipooti Fika 1A/2024 'a e Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhilá (“Komiti”), ke me'a ki ai 'a e Feitu'u na pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tongá. Ko e lipootí ni ko hono toe fakahū mai eni, hili hono alea'i 'e he Fale Aleá pea tu'utu'uni ke fakafoki ki he Komiti 'i he 'aho Mōnite 26 'o Fepueli 2024 ke fakalelei'i. Pea ke fakakau 'a e ola 'o e fekumi 'o makatu'unga 'i he ngaahi fakamatala kuo tānaki 'i he taimí ni pea ke toe fakahū atu ki he Fale Aleá 'i he 'aho 3 'o 'Epeleli 2024.

'Oku fekau'aki 'a e lipootí ni mo e kongá 'uluaki mo e ua 'o e palani ngāue 'a e Komiti, 'a ia ko hono tānaki ha ngaahi fakamatala mei he ngaahi kupu fekau'akí (*stakeholders*) pea mo hono 'analaisó. 'Oku tuku atu ai 'i he lipootí ni 'a e tu'unga lolotonga 'oku 'i ai 'a e ngāue 'a e Komiti, pea mo e fokotu'utu'u ngāue ke fakakakato 'a e talafatongia na'e fokotu'u'aki 'e he Fale Aleá 'a e Komiti ni.

Faka'apa'apa atu,

.....

Hon. Dr. 'Uhila Moe Langi Fasi

Sea

Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalaké ke lau mai ai pē lipootí, talateú.

Kalake Tēpile: Peesi 3, **Talateú.**

Na'e fokotu'u 'a e Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhilá ("Komiti") 'i he 'aho 16 'o Mē 2023. Na'e fokotu'u 'a e Komiti 'i ha fokotu'u (*motion*) 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 161(1) 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tongá ("Ngaahi Tu'utu'uní"), 'a ia na'e fakahū atu ki he Fale Aleá 'e he Fakafofonga Kakai 'o e Vāhenga Fili 'o Tongatapu 4, Hon. Mateni Tapueluelu.

'I he 'aho 26 'o Fepueli 2024, na'e tepile'i ai 'a e Lipooti Fika 1/2024 'a e Komiti. 'I hono alea'i 'e he Fale Aleá 'i he 'aho tatau, na'e tu'utu'uni ai ke fakafoki 'a e Lipooti Fika 1/2024 ke fakalelei'i pea ke fakakau 'a e o'la 'o e fekumí 'o makatu'unga 'i he ngaahi fakamatala kuo tānaki 'i he taimi ni pea ke to e fakahū atu ki he Fale Alea' 'i he 'aho 3 'o 'Epeleli 2024.

'Oku makatu'unga ai 'a hono fakahū atu 'o e lipooti ni, Lipooti Fika 1A/2024 'o fakatatau ki he tu'utu'uni mei he Fale Aleá. 'Oku fekau'aki 'a e lipooti ni mo e konga 'uluaki 'o e palani ngāue 'a e Komiti, 'a ia ko hono tānaki ha ngaahi fakamatala mei he ngaahi kupu fekau'aki (*stakeholders*). Fakatatau ki he ngaahi fakamatala na'e tānaki, 'oku tuku atu 'i he lipooti ni 'a e ngaahi o'la ko iá mo hono ngaahi fakama'opo'opó, ngaahi pole na'e fehanga'hangai mo e komiti, tu'unga lolotonga 'oku 'i ai 'a e ngāue 'a e komiti, pea mo 'ene ...

<001>

Taimi: 1205-1210

Kalake Tēpile: ... (*Lau ...*) fokotu'utu'u ngāue ke hoko atu ke lava 'o fakakakato 'a e talafatongia na'e fokotu'u atu 'e he Fale Alea 'a e komiti ni.

2. **Puipuitu'a**

'I hono fokotu'u 'a e komiti ni na'e 'i ai 'a e tokanga makehe 'a e Fale Alea 'i honau fatongia ko e kau Fakafofonga 'o e Kakai, ke fakahoko ha ngāue 'a e Fale Alea ke vakai'i 'a e ngaahi palopalema mo e ngaahi hoha'a mei he kakai 'o e fonua, 'oku fekau'aki mo e hikihiki 'o e totongi 'uhila, kae pehē ki he fakahoko fatongia 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tonga, (Kautaha 'Uhila), pea mo e Komisoni 'Uhila 'a Tonga (Komisoni).

Ko e ngaahi palopalema lalahi kuo fe'ao mai mo e fonua fekau'aki mo e 'uhila, 'oku kau ki ai 'a e ngaahi kaveinga ni kae 'ikai fakangatangata pē ki ai:

- i) Hikihiki ‘a e totongi ‘uhila ‘o tautautefito ki he palopalema ‘o e sipaiki (*spike*), pē ko e hiki fakafokifā ‘a e totongi ‘uhila ‘o e kau ma’u ‘uhila (*consumers*), ‘i he hili ko ia ‘a e mapuna ‘a e mo’ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha’apai.
- ii) Ko e fetō’aki ‘i he ngaahi mo’ua ‘uhila ‘a e kau ma’u ‘uhila talu mei he ‘osi ‘a e hoko mai ‘a e fakatamaki faka-natula, Hunga Tonga Hunga Ha’apai.
- iii) Ko e ngaahi palopalema fekau’aki mo e totongi ‘e he kau ma’u ‘uhila ‘a ‘enau mo’ua ‘uhila pea mo e;
- iv) Fakahoko fatongia ‘a e Kautaha ‘Uhila mo e Komisoni ki he kau ma’u ‘uhila ‘o e fonua.

Na’e alea’i ‘a e fokotu’u fekau’aki mo e komiti ni ‘i he Fale Alea pea na’e tali ai ‘aho 16 ‘o Mē 2023 ke fokotu’u ‘a e komiti ni, pea mo hono talafatongia ‘oku hā atu ‘i lalo:

Ko e Talafatongia:

Ke tānaki fakamatala mo vakai’i ‘a e ngaahi palopalema fekau’aki mo e hikihiki ‘a e totongi ‘uhila, hili ‘a e pā ‘a e mo’ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha’apai, mo ha ngaahi *issue* kehe ‘oku fu’u tokangaekina ‘e he kakai fekau’aki mo e *service* ‘a e Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga kae pehē ki he Komisoni ‘Uhila, pea ke fakahū atu ki he Fale Alea ha lipooti ‘o e ngaahi fokotu’u mo ha ngaahi founa ke solova ‘aki ‘a e ngaahi palopalema mei he ngaahi fakamatala na’e tānaki mai.

Ko e Hou’eiki Mēmipa leva eni ‘o e Komiti ‘a ia na’e fili ‘e he Fale Alea, pea kuo nau fakahoko mai ‘a e ngāue ki hono fakakakato ‘o e talafatongia ‘o e komiti.

Mēmipa mo e Mēmipa Talifaki ‘o e Komiti:

- Sea - Hon. Dr. ‘Uhila mo e Langi Fasi.
- Mēmipa - Hon Samiu Kuita Vaipulu
- Mēmipa - Dr. Viliami Uasikē Lātū
- Mēmipa - Lord Tu’ivakanō
- Mēmipa - Lord Tu’ilakepa
- Mēmipa - Hon. Mateni Tapueluelu

Mēmipa Talifaki

- Lord Nuku
- Hon. Tiofilusi Tiueti
- Hon. Paula Piveni Piukala

3. Ko e Ngāue ‘a e komiti;

‘I he fuofua fakataha ‘a e komiti, na’a nau fatu ai ha palani ngāue ke ne tataki ‘a e ngāue ‘oku fakahoko, ke a’usia kakato ‘a e talafatongia ‘o e komiti. ‘I hono to’oto’o konga lalahi ‘a e palani ngāue ni, ‘oku ‘i ai ‘a e konga lalahi ‘e 3.

Konga 1 - Na’e fokotu’utu’u ‘e he komiti ‘ene ngāue ke kamata ‘aki ‘a hono tānaki ‘o e ngaahi fakamatala mei he ngaahi kupu fekau’aki hono kotoa pē ‘oku fekau’aki mo e ma’u’anga ‘uhila ‘a Tonga, kae tautautefito ‘eni ki he ongo sino ‘oku fekau’aki tonu mo e kaveinga ni, ‘a ia ko e Kautaha ‘Uhila (*Tonga Power Limited*) pea mo e Komisoni ‘Uhila (*Electricity Commission*).

Ko e ngaahi fakamatala na'e faka'amu 'a e komiti ke t̄naki mai 'oku fekau'aki tonu p̄e, pea mo e talafatongia 'o e komiti. Na'e mahu'inga'ia foki 'a e komiti ke tuku mai 'a e ngaahi fakamatala 'o fakahangatonu p̄e mei he ngaahi sino 'oku nau fekau'aki tonu mo e kaveinga 'a e komiti ke lava 'o fakahoko'aki honau fatongia, pea ke lau ko e ngaahi fakamatala falala'anga foki.

'Oku faka'amu 'a e komiti ke lalanga 'a e laumālie 'o e ngāue fakataha, koe'uhi ke lava 'e he Fale Alea 'i he ngāue 'oku fakahoko 'e he komiti 'o tokoni ki hono fakasi'isi'i p̄e solova 'a e ngaahi palopalema 'oku fekuki mo e ngaahi kupu fekau'aki, kae tautautefito ki he kau ma'u 'uhila. 'A ia ko e kotoa 'o e kakai 'o e fonua, he 'oku taha p̄e 'a e kautaha tufaki 'uhila 'i Tonga ni 'a ia ko e Kautaha 'Uhila 'a Tonga.

'I he hili hono t̄naki mai 'a e ngaahi fakamatala na'e fakahoko ai 'e he komiti 'a hono 'analaiso faka'auliliki 'o e ngaahi fakamatala kotoa p̄e. 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi fakamatala na'e fakahoko mai 'i he ngaahi fakataha mo e komiti, kae peh̄e ki he ngaahi fakamatala tohi 'a ia na'e kolea 'e he komiti, mei he ngaahi sino ma'u mafai 'i he lolotonga 'enau ngaahi fakataha ke tuku mai.

Konga 2 - Hili 'a hono vakai'i 'e he komiti 'a e ngaahi fakamatala kuo t̄naki, na'e fokotu'u ai 'e he komiti 'a e konga hono 2 'o 'ene palani ngāue. Ko e konga ...

<002>

Taimi: 1210-1215

Kalake Tēpile: ... hono ua 'o 'ene palani ngāue ko hono fakahoko 'a e polokalama talatalanoa mo e kakai 'o e fonua (*public consultation*).

'Oku mahu'inga 'a e komiti ke kau 'i he'ene ngāue 'a e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi fokotu'u mei he kakai 'o e fonua he ko kinautolu 'a e kau ma'u 'uhila pea mo e ma'u'anga pa'anga tefito (*main revenue source*) 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tonga. 'I he 'ene peh̄e 'oku taau ke fakahoko 'a e kaveinga ni ki he kakai 'o e fonua ke nau tuku mai ha'anau ngaahi fakakaukau ke fokotu'u 'e ala lava 'e he Fale Alea 'i he ngāue 'a e komiti 'o tokoni'i ke solova pe kumi ha founa ke fakasi'isi'i'aki.

Konga 3 - 'I ha kakato hono t̄naki 'o e ngaahi fakamatala 'a e komiti pea peh̄e ki hono tuku mai 'a e ngaahi fokotu'u mei he kakai 'o e fonua mo ha toe sino pe 'oku fie kau ki hono tālanga'i 'o e kaveinga ni, 'e fakahoko ai 'e he komiti 'a e lipooti aofangatuku ki he Fale Alea. Ko e lipooti 'e fakamatala faka'auliliki ai 'a e ngaahi fekumi mo e ola 'o 'ene ngāue kae peh̄e foki ki he ngaahi fokotu'u 'oku peh̄e 'e he komiti 'e lelei pea ala tokoni ki hono fakasi'isi'i pe solova 'a e ngaahi palopalema 'oku fekau'aki mo e ma'u'anga 'uhila 'a e Tonga.

Ko e konga 'uluaki – (Konga 1) 'o e ngāue 'a e komiti kuo kakato ia pea 'oku tuku atu 'a hono fakamā'opo'opo 'i he konga 4 'o e lipooti ni.

Fakamā'opo'opo 'o e Konga 1 'o e ngāue 'a e Komiti

Na'e fakahoko he komiti 'a e ngaahi fakataha mo e ngaahi kupu fekau'aki kehekehe 'i he ngaahi māhina 'o Siulai ki 'Aokosi 2023. Ko e konga 1 'eni 'o e palani ngāue 'a ia ko hono t̄naki 'o e ngaahi fakamatala.

Na'e fakakakato ai he komiti 'a e ngāue 'oku hā 'i he tēpile 1.

Tēpile 1: Ngāue 'a e komiti kuo lava

Ngāue na'e fakahoko pea mo e lahi 'o e ngāue

Ngaahi fakataha 'a e komiti mo e ngaahi kupu fekau'aki: Fakataha 'e 15.

Ngaahi fakataha pe 'a e komiti: Fakataha 'e 5.

Ngaahi 'a'ahi 'a e komiti(*site visits*): 'A'ahi ki he feitu'u kehekehe 'e 3.

Ngaahi fakamatala kuo fakahū mai ki he komiti: Tānaki 'a e ngaahi fakamatala tohi 'e 60.

Vakai'i 'o e ngaahi fakamatala tohi: Kuo kakato hono vakai'i 'a e ngaahi fakamatala tohi kuo fakahū mai.

Ko e ngaahi fakamatala (*data*) na'e fakahū mai ki he komiti

Ko e ngaahi fakamatala kuo fakahū mai ki he komiti 'oku hā atu ia 'i he tēpile 2.

Tēpile 2: Ko e ngaahi fakamatala tohi kuo tuku mai ki he komiti.

Ko e fakamatala (*documents*) kolomu hono ua. Kupu fekau'aki na'e fakahū mai mei ai (*stakeholder who submitted the document*)

Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue (*Policies*) 'a e Kautaha 'Uhila - Fakahū mai ia 'e he Kautaha 'Uhila.

Pea 'oku 'i ai 'a e

- Sisitemi ki he tohi mo'ua
- Sisitemi ki he lau 'o e mita,
- Ngaahi lāunga
- Pule'i 'o e kau ngāue
- Pea mo e ngaahi palani talifaki.

Konisitūtone 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tonga

Lao ki he Ngaahi Kautaha.

Palani ngāue 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tonga ki he ta'u:

- 2018
- 2019
- 2020
- 2021
- 2022

Ko e Lipooti Fakata'u 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tonga ki he ta'u:

- 2018
- 2019
- 2020
- 2021
- 2022

Ko e aleapau felotoi (*Concession Contract 1 to 3*).

Ko e Fakamatala Fakapa'anga 'i he ta'u:

- 2018
- 2019
- 2020
- 2021
- 2022

Ko e Aleapau mo e Kautaha Ma'u'anga Ivi Fakanatula mei he la'a (*Sunergise*)

Ko e Aleapau mo e Kautaha Ma'u'anga Ivi Fakaenatula 'o e Pasifiki (*Pacific Green Energy*)

Ngaahi Fakamatala fekau'aki mo e maama hala.

Ko e ngaahi fetu'utaki (*communication*) 'a e Kautaha 'Uhila mo e Kautaha Ma'u'anga Ivi Fakaenatula mei he La'a.

Ngāue 'a e kau ngāue 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tonga.

Ngaahi Kupu na'a ne fakahū mai mei ai mo e Kautaha 'Uhila 'a Tonga.

Tēpile 2: Hoko atu eni e tēpile ua.

Ko e Ngaahi Fakamatala tohi kuo tuku mai ki he komiti

Fakamatala ki he ngaahi fakamole 'ikai felāve'i mo e lolo (*non-fuel component*)

Ngaahi mo'ua 'uhila

- Sune 2020 – Sune 2022
- Ngaahi mo'ua faka'avalisi mei Sanuali ki Ma'asi 2022
- Ngaahi *reconciliation*
- Ngaahi hisitōlia 'o e mo'ua 'uhila 'i he halanga angamaheni ...

<003>

Taimi: 1215-1220

Kalake Tēpile : ... mo e makehe.

- Ko e ngaahi mo'ua fuoloa na'e tāmāte'i
- Ko e ngaahi 'akauni fo'ou
- Ko e ngaahi laini fo'ou
- Ko e ngaahi mo'ua na'e pila'i 'o 'ova pea mo e ma'ulalo.

Founga ki hono fika'i 'o e totongi 'uhila 'i he tafa'aki 'ikai felāve'i mo e lolo mo hono fakamatala – Fakamatala ko ia na'e ma'u ia mei he Komisoni 'Uhila.

Lipooti Fakamāhina fekau'aki mo e ola 'o e ngaahi ma'u'anga ivi fakanatula mei he ngaahi kautaha fakatau 'uhila tau'atāina (*Independent Power Purchase*).

Fakamatala fakaikiiki ki hono fika'i 'o e totongi 'uhila 'i he tafa'aki 'ikai felāve'i mo e lolo (*non-fuel*).

Ko e ngaahi lipooti fakamahino fekau'aki mo e ivi 'oku t'ānaki 'i he *generator* ngāue'aki 'a e lolo mo e *generator* ngāue'aki 'a e ivi fakaenatula.

Ko e founga ki hono foaki, fili 'o ha kautaha fakatau 'uhila tau'atāina ke ne ma'u ha aleapau fakatau 'uhila.

Ko e ngaahi fakamatala fakafuofua ki he lahi 'o e lita lolo 'e malava 'o tuku 'i Tonga ni fakatatau ki he lita 'e 17 miliona 'oku ma'u 'e he kautaha 'Uhila 'a Tonga.

Ko e fakamatala fakasiteisitika ki he lahi 'o e lita 'o e ngaahi lolo takitaha hangē ko e tisolō, kalasini mo e penisini mo ha toe lolo kehe pē, 'a ia kuo hū mai ki Tonga ni 'i he ta'u 'e 3 kuo 'osi.

Ko e 'esitimeti fakafuofua ki he fakaangaanga ki he lahi 'o e pa'anga 'e fiema'u ke fokotu'u 'aki ha tuku'anga lolo 'i Tonga ni.

Ko e lipooti 'o e ola ki he polokalama talatalanoa na'e fakahoko mo e kakai 'o Niuatoputapu fekau'aki mo 'enau ma'u'anga 'uhila.

'I hono fakamā'opo'opo 'o e ngaahi fakamatala na'e kole 'e he Komiti, ko e ngaahi fakamatala 'e ni'ihi na'e te'eki ke fakahū mai pea 'oku fakamā'opo'opo atu ai 'i he tēpile 'e 3 'oku hā atu 'i lalo. 'Oku fakatokanga'i 'e he Komiti 'e tokoni ki hono fakakakato 'a hono fatongiá 'o ka fakahū mai mo e ngaahi fakamatala ni.

Tēpile 3 - ko e ngaahi fakamatala 'oku te'eki ke tuku mai.

Fakamatala mo e kupu fekau'aki :

- Ngaahi fetu'utaki kotoa pē na'e fakahoko 'e he Kautaha 'Uhila pea mo e Komisoni 'Uhila fekau'aki mo e faka'avalisi na'e fakahoko 'i Sanuaki ki Ma'asi 2022 kupu fekau'aki - Kautaha 'Uhila 'a Tonga.
- Ko e ngaahi fetu'utaki kotoa pē na'e fakahoko 'e he Kautaha 'Uhila mo e Komisoni 'Uhila fekau'aki mo e palopalema 'o e *spike*.

Kupu fekau'aki : Kautaha 'Uhila 'o Tonga.

- Ko e ngaahi fetu'utaki kotoa pē fekau'aki mo hono fokotu'u 'o e ngaahi aleapau fakatau 'uhila ko eni,
 - i. Sola Maama Mai,
 - ii. Solar Matatoa,
 - iii. Sola Fualu, *Solar* Liukava,
 - iv. Sola Mata'ovala'a,
 - v. Faama Ivi fakaenatula mei he Havili - Masilamea.

Kupu fekau'aki - Kautaha 'Uhila 'a Tonga.

- Fakaikiiki 'o e ngaahi fakamole fakapa'anga kotoa pē mo e pa'anga hū mai 'a e kautaha 'i he ta'u 'e 5 kuo 'osi 'atita'i.

- Ko e ngaahi fakamatala fakapa'anga fekau'aki mo e ngaahi fakamole lalahi 'a e Kautaha 'Uhila i he māhina 'e 24 fakamuimui taha.
- Ko e sēniti 'e fiha 'i he pa'anga 'e 1 kotoa 'oku tānaki 'e he Kautaha 'Uhilá mei he totongi 'uhila 'oku 'ave ki he vāhenga 'o e kau ngāue.
- Ko e lipooti 'atita 'a e Kautaha *Castalia* na'e 'osi fakahoko ki he Kautaha 'Uhila 'a Tonga.
- Ko e fakamatala fakaikiiki fekau'aki mo e fakamole 'a e Kautaha 'Uhila 'i he lau sēniti ki he pa'anga 'e 1, 'i hono fakafehoanaki ki he totongi 'ikai felāve'i mo e lolo. Ke tuku mai 'a e fakamatala ko eni fakamāhina ki he ta'u 'e 3 kuo 'osi.
- Ko e lipooti makehe 'o e pa'anga na'e tānaki 'e he Kautaha 'Uhila mei he ngaahi mo'ua na'e pila'i 'o 'ova. Kupu fekau'aki - Kautaha 'Uhila 'a Tonga.

'Eiki Sea : Ngata ai Kalake, kae toki hoko atu ho'o lau mei he peesi 10. Hou'eiki koe'uhi ko e tu'utu'uni 'etau taimi toloi e Fale ki he 2:00.

(Toloi e Fale ki he 2:00)

<004>

Taimi: 1420-1425

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. 'Ikai ko u vakai atu pē ko ena 'oku ma'u pē 'etau *quorum*. 'A ia 'oku hiki hake mei he 14 'o toko 15 he taimi ni. 'A ia na'a tau toloi e Falé 'oku kei fai hono lau 'a e Lipooti mei he Komiti Fili fekau'aki pea mo e Totongi 'Uhila kole ki he Kalake ke hoko atu hono lau mai mei he peesi fika 10.

Kalake Tēpile: Peesi 10.

- Ko e Lipooti Makehe 'o e Pa'anga Hū Mai 'a e Kautaha 'Uhila 'oku mole (*loss*) mei he ngaahi mo'ua na'e pila'i 'o e ma'ulalo (*undercharge*) hili 'a hono toe vakai'i 'aki 'a e faka'avalisi mei he lau mita totonu (*actual reading*).
- Ko e fakamatala fakaikiiki (*data*) 'o e ngaahi mo'ua 'uhila na'e faka'avalisi 'i he māhina Fepueli 2022 ki he ngaahi 'api ma'u'anga 'uhila kotoa 'i Tonga ni mo hono fakamatala fakama'ala'ala mo e ngaahi lipooti fakava'a (*department/divisional reports*) na'e fakahoko 'i loto 'i he kautaha 'i he hoko 'a e ngaahi palopalema 'i he tohi mo'ua mei Sanuali ki Sune 2022.
- Ko e ngaahi fetu'utaki (*communication*) kotoa na'e fakahoko 'i he vaha'a 'o e kau ngāue 'a e Kautaha 'Uhila mo e ni'ihi mei 'Amelika 'oku pehē ko e kautaha na'e fakatau mei ai 'a e *smart meter system* 'o fekau'aki mo e ngaahi palopalema 'o e *smart meter* 'i he'ene fekau'aki mo e mapuna 'a e mo'unga afi HTHH.
- Ko e ngaahi fakaikiiki 'o e ngaahi lāunga na'e fakahoko atu mei he kakai (*complaint logs/data*) fekau'aki mo 'enau ngaahi mo'ua 'uhila (*bills*). Ko e mita lau 'uhila

fakaeonopooni (*smart meter*) ‘a ia ‘oku hā ai pea mo e ngaahi ngāue na’e fakahoko he Kautaha ‘Uhila ke solova ‘aki pē ‘ikai malava ke solova ‘aki.

- Ko e fakaikiiki ‘o e ngaahi lāunga ‘oku te’eki ke fakahoko ha ngāue ki ai ‘i he ta’u ‘e tolu kuo ‘osi mo e ngaahi makatu’unga.
- Ko e fakamatala fakaikiiki ‘o e ngaahi kautaha *IPP* kotoa ‘oku ‘i ai ‘enau aleapau mo e Kautaha ‘Uhila mo e mahu’inga fakapa’anga ‘oku totongi kia kinautolu ‘i he ta’u ‘e tolu kuo ‘osi ...

<005>

Taimi: 1425 – 1430

Kalake Tēpile: ...

- Ko e fakamatala fakaikiiki fakamāhina fekau’aki mo e pēseti ‘o e ma’u’anga ivi mei natula ‘okú ne holoki’aki ‘a e totongi ‘uhilá meí he ta’u ‘e 3 kuo ‘osí.
- ‘I he ‘ene fekau’aki mo e ngaahi kautaha kuo nau fakamo’oni aleapau mo e Kautaha ‘Uhilá ko e ngaahi *IPP* ‘oku fiema’u ai ‘a e ngaahi fakafetu’utaki *communication* kuo fakahoko fekaukau’aki mo e *Sunergise* pea mo e ngaahi pēnolo sola ‘oku maumau’ ‘o ‘ikai malava ke ne fakahoko ‘a e aleapau na’e fakahokó.
- Ko e ngaahi mo’ua (*bills*) ‘a e *Sunergise* ‘oku te’eki ke totongi ‘e he Kautaha ‘Uhilá.
- Ko e līpooti fekau’aki mo e lahi ‘o e ma’u’anga ivi kuo ma’u ‘e he *Sunergise* talu hono kamata’i ‘a e aleapaú ko e Kautaha *IPP* ‘o fakatatau ki he aleapaú. Kupu fekau’akí ko e Kautaha ‘Uhila ‘a Tongá.
- Ko e lahi ‘o e pa’anga kuo totongi ‘e he Kautaha *Sunergise* ‘i he kamata ‘a e aleapaú.
- Ke fakapapau’i pe ko e tautea (*penalize*) ‘a e Kautaha *Sunergise* ‘oku tautea (*penalize*) nautolu ke totongi kakato mai ‘a e ngaahi mole ‘i he lolotonga ‘o e *grace period*.
- Ko e ngaahi fakamatala fakaikiiki fakamāhina ‘o e ivi mei natula ‘oku ma’u meí he ngaahi kautaha Ma’u’anga Ivi mei natulá ‘a ia ‘oku tuku ki he va’a tohi mo’uá ke nau fika’i’aki ‘a e ngaahi totongi mo’uá, ke tuku mai ‘a e ta’u ‘e 3 kuo ‘osí.
- Ko e fakamatala fakaikiiki fakamāhina fekau’aki mo e pēseti ‘o e ma’u’anga ivi mei natula ‘okú ne holoki’aki ‘a e totongi ‘uhilá meí he ta’u ‘e 3 kuo ‘osí.
- Ko e fakaikiiki ‘o e fakamole ‘oku totongi ‘e he Kautaha ‘Uhilá ‘i he ta’u ‘e 3 kuo ‘osí ke totongi ke ngāue’aki (*rent*) ‘a e ngaahi senoleita ki hono fakahoko ‘a e ‘uhilá.
- Ko e fakaikiiki ‘o e fakamole ‘oku totongi ‘e he Kautaha ‘Uhilá fekau’aki mo hono ngaahi ‘a e ngaahi laine maumau (*line loss*) ‘i he ta’u ‘e 3 kuo ‘osí. Ko e fakaikiiki ‘o e ngāue mo e fakamole ‘oku ‘alu ki he ngaahi *maintenance* ‘o e senoleita ‘i he ta’u ‘e 3 kuo ‘osí.
- Ko ha līpooti fekau’aki mo e maumau na’e hoko ki he ngaahi senoleita na’e maumau ‘i he efu meí he pā ‘a e mo’unga afi Hunga Tonga Hunga Ha’apai. Pea mo e fakaikiiki ‘o e ngaahi fakamole kuo fakahoko ki hono ngaahi (*repair*) pe ngaahi fakamole ‘oku fakafuofua ‘e fakahoko ki ai. Kātoa ia mo e kupu fekau’akí ‘oku ‘i he Kautaha ‘Uhila ‘a Tongá.
- Ko e tokolahi ‘o e ni’ihi ‘oku tokoni’i ‘e he Pule’angá ‘a ‘enau totongi mo’ua ‘uhilá (*subsidise*) pea mo e pa’anga ‘e fiha ‘oku tokoni’i ‘aki ‘a e ngaahi mo’ua ‘uhila ko ení.
- Ke tuku mai ‘a e ngaahi fakamatala ‘i he 1 ‘o fakafeitu’u (*location*). Kupu fekau’akí, Potungāue Pa’angá.

- Ko e Tu'utu'uni Ngāue ki he Ngaahi Nō 'a ia na'e tali 'e he Kapinetí 'i he 2014. Kupu fekau'aki, Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'angá.

4. Fakalukufua 'o e ola e fekumi

4.1 Ngaahi Fakamatala fekau'aki mo e hikihiki 'a e totongi 'uhilá hili 'a e mapuna 'a e Mo'unga afi Hunga Tonga Hunga Ha'apai.

4.1.1 Mita fakaeonopooni (*Smart Meter*)

- Fakatatau ki he ngaahi fakamatala na'e tuku maí. Na'e 'ikai ke 'i ai ha palopalema 'i he mita fakaeonopooni 'i he taimi na'e mate ai 'a e 'initānetí tupunga meí he mapuna 'a e Mo'unga afi Hunga Tonga Hunga Ha'apai.
- Ko e fatongia foki 'o e mita fakaeonopooni ko hono lēkooti mo tānaki 'a e fakamatala (*data*) ki he lahi 'o e ivi 'uhila 'oku ngāue'aki (*electricity consumption*) 'e he kau ma'u 'uhilá. Ko hono tānaki ko iá pea 'oku fakahoko (*transfer/transmit*) 'o ngāue'aki 'a e 'initānetí ki he 'Ofisi 'o e Kautaha 'Uhilá pea ngāue'aki 'a e fakamatala ko iá ki hono fika'i 'o e mo'ua 'uhilá.
- 'I he hili 'a e mapuna 'a e Mo'unga afi Hunga Tonga Hunga Ha'apai 'i he 'aho 15 Sanuali 2022. Na'e mate 'a e 'initānetí 'o 'ova he māhina 'e 1 pea motuhia ai 'a hono fakahoko mai 'a e fakamatalá meí he mita fakaeonopooni ki he 'Ofisi 'o e Kautaha 'Uhilá. Ka na'e lele lelei pe fakahoko fatongia ia 'a e mita fakaeonopooni 'o tānaki (*store*) pe 'i he mitá 'a e fakamatalá 'o fakatatau ki he fakamatala ne tuku mai meí he Kautaha 'Uhilá.
- 'I he taimi ne mo'ui ai 'a e 'initānetí 'i he 'aho 22 Fepueli 2022 ne toki tukuange faka'angataha mai leva 'e he mita fakaeonopooni 'a e ngaahi fakamatala na'e tānaki talu meí he 'aho na'e mate ai 'a e 'initānetí 'o a'u mai ki he taimi na'e mo'ui ai. 'I hono tukuange faka'angataha mai ko eni 'a e fakamatalá 'i he vaha'a taimi ko eni. Na'e mā'olunga makehe 'a e fakamatala 'o e ivi 'uhilá na'e ngāue'aki (*electricity consumption*) ...

<006>

Taimi: 1430-1435

Kalake Tepile: ...

- Na'e ngāue'aki leva 'e he kautahá 'a e fo'i lea ko e sipaiki (*spike*) fakalotofale pē ke fakamatala'i'aki ke mahu'inga mālie 'a e me'a na'e hoko pē ko e mā'olunga makehe ko ia 'a e ngāue'aki (*consumption*) 'o e ivi 'uhilá. Ka 'oku pehe 'e he kautaha 'uhila, ne 'ikai ha *spike* 'i he 'uhilá 'oku tatau pe a'a e fakamatala ko eni mo e fakamatala na'e tānaki meí he fakataha mo e Poate 'Uhilá, 'Ofisa Pule Ngāue le'ole'ó pea mo e kau taki ngāue 'o kau ki ai mo e ka u 'enisiniá.
- Na'e feinga 'a e kautaha 'uhila ke fakama'ala'alala 'a e 'isiu ki he 'Eiki Palēmia 'i he 25 'o Ma'asi, 2022. Na'a nau fakamā'ala'ala 'o pehē ko e mā'olunga 'i he mo'ua 'uhilá 'oku malava pē ke faka'uhinga'i ko e sipaiki 'i he 'uniti 'uhila 'oku ngāue'aki 'o fakamo'oni ki ai 'a e fakamatala na'e to'o mai meí he mita fakaeonopooni. Ka na'e toki fakapapau'i ia meí he sisitemi ko e fakamatala na'e 'oatu ki he 'Eiki Palēmia he na'e 'ikai tonu he ko hono 'uhingá ko e *spike* na'e 'ikai ko e me'a ia na'á ne fakatupu 'a e mā'olunga makehe 'a e mo'ua 'uhilá. Ka 'oku 'i ai mo e ngaahi 'uhinga kehe ia.

- Na'e fakahoko foki hono vakai'i tau'atāina 'e he kau fale'i mataotao mei 'Aositelēlia 'a e tu'unga falala'anga 'a e mita fakaonopooni 'i he 'enau lipooti 'i he 20 'o Nōvema, 2022 na'a nau fakamā'opo'opo ai ki he ngaahi me'a ko ení,
- i. Na'e 'ikai ha palopalema 'i he tu'unga falala'anga 'o e ngāue 'a e mita fakaonopooni hili 'a e mapuna 'o e mo'unga afi Hunga Tonga pea mo Hunga Ha'apa.
- ii. Ko e tefito'i palopalemá ko e founga fakafuofua totongi, *estimation process*, mo e anga e fakafeangai ki he kau ma'u 'uhilá (*customers*), 'a e kau taki 'o e Va'a Pa'anga 'a e Kautaha 'Uhilá. 'Oku fiema'u ke fai ha tokanga lahi ke fakalelei'i 'a e founga mo e fokotu'utu'u ki he tohi mo'ua, pa'anga hū mai mo e ngaahi me'a fakapa'angá ke fakapapau'i 'e 'ikai toe hoko ha palopalema pehe ní 'i he kaha'u.
- iii. Fiema'u ke fakalelei 'a e lau mitá mo e tohi mita 'a e Kautaha 'Uhilá ke toe maau mo ola lelei ange 'a hono tokanga'i mo hono ngāue'akí 'o e mita fakaonopooni.
- Na'e fehu'ia 'e he komiti 'a e 'ikai ke ngāue'aki 'a e founga lau mita 'uhila motu'á, 'aki hano 'omai ha kaungāue ke nau 'alu kitu'a 'o lau menuolo (*manual reading*) mai 'a e ngaahi mitá. Na'e pehē 'e he Kautaha 'Uhilá na'e 'ikai lava 'eni 'o fakahoko koe'uhi ko e fakataputapui 'o e Koviti-19 pea ngāue'aki pē 'a e founga faka'avalisi.
- Na'e fakatokanga'i ai he komiti na'e kau 'a e kautaha ko eni he ngaahi ngāue mahu'inga (*essential services*). Na'e faka'atā ke fēfononga'aki holo 'i he taimi fakataputapui he fēfononga'aki he taimi Koviti-19.

4.2 Palopalema 'o e founga fika'i 'o e mo'ua 'uhila:

- Fakatatau ki he ngaahi fakamatala na'e tuku mai 'oku 'ikai mahino e founga hono fika'i, (*formula*). Ko e mo'ua 'uhilá 'i he hili 'o e mapuna 'o e mo'unga afi, Hunga Tonga Hunga Ha'apai.
- Hili 'a e pā 'a e mo'unga afi Hunga Tonga Hunga Ha'apai fakataha mo e mate 'a e 'initanētí, na'e pau ai ke tuku atu 'o e mo'ua 'uhila 'o e māhina ko Sanuali, 2022 na'e 'ikai malava eni 'o fakahoko koe'uhi ko e motuhia e 'initanētí 'o 'ikai lava 'o fakahoko mai 'a e lahi 'o e ivi 'uhila ne ngāue'aki mei he mita fakaonopooni.
- Na'e fakahoko leva 'e he kau ngāue motu'a 'o e va'a pa'anga 'a e kautaha 'uhila 'a hono faka'avalisi 'o e ivi 'uhila na'e ngāue'aki 'i he māhina 'o 'Okatopa, Novema pea mo Tisema 2021 ke ma'u ai 'a e fakafuofua ki he mo'ua 'uhila 'o Sanuali, 2022. Fakatatau ki he fakataha mo e kau ngāue motu'a 'o e va'á ni na'e 'ikai hā mahino e founga fika'i, formula. Faka'avalisi, 'i hono tukuange atu 'i Fepueli, 2022 'a e mo'ua 'uhila 'o Sanuali, 2022 na'e kamata leva ke hoha'a, *confuse* 'a e kau ma'u 'uhilá 'i he fetō'aki 'enau mo'ua 'uhilá.
- Hili 'a e fetō'aki 'i he mo'ua 'uhilá na'e hū mai leva 'a e kaungāue fo'ou 'i he tu'utu'uni 'a e kau poate 'a e Potungāue 'Uhilá, ('a ia ko e kau ngāue eni na'e 'ikai ke nau kau hono fika'i 'o e fuofua 'avalisi na'e fakahoko 'e he kau ngāue 'o e Va'a Pa'angá 'i he Tafa'aki Tohi mo'uá 'o nau fakahoko 'a e founga faka'avalisi kehe mei he 'uluaki founga 'a ia na'a nau pehē ko e founga totonú ia ko e founga angamaheni, *usual formula* pe eni 'o e faka'avalisi ne nau ngaue'aki ko e tānaki ...

<007>

Taimi: 1435-1440

Kalake Tēpile: ... 'a e māhina 'e tolu ('Okatopa, Nōvema, Tīsema) 'o vahevahe tolu. Na'e ngāue'aki leva mo e totongi 'uhila ki he 'iuniti (*tariff*) 'o e māhina ko Sanuali 2022 ke ma'u ai 'a e fakafuofua ki he fakakātoa 'o e totongi mo'ua 'uhila 'o Sanuali 2022. 'I he fakatonutonu ko 'eni', ko e pa'anga 'e 4.9 miliona na'e totonu ke tākaki 'i he māhina ko Sanuali 2022 ka 'oku 'ikai ko e pa'anga 'e 4.2 miliona.

- Ko e peseti 'e 26 'o e kau ma'u 'uhila' na'e ma'olunga hono fakafuofua (*overestimate*) 'enau mo'ua 'uhila, peseti 'e 35 na'e ma'ulalo (*underestimate*) hono fakafuofua 'enau mo'ua 'uhila'. Ko e peseti 'e 52 'o kinautolu na'e ma'ulalo (*underestimate*) 'enau totongi 'uhila' 'a ia ne 'ikai 'oatu ha'anau mo'ua 'uhila pe ko e hilifaki pe 'a e pa'anga 'e 10.01 ki he ngāue'aki 'a e 'iuniti 'uhila 'i lalo he 'iuniti 'e 11.
- 'I he ngaahi fakamatala na'e tuku mai mei' he Kautaha 'Uhila', na'e kau ai 'a e fakamatala (*spreadsheet*) fekau'aki pea mo e founa faka-'avalisi hono ua'. Neongo 'a e 'ikai ma'opo'opo 'a e fotunga (*format*) 'o e fakamatala' ka na'e lava pe 'a e Komiti 'o muimui'i mo fakapapau'i 'a e founa faka-'avalisi angamaheni na'e ngaue'aki'. Ko e founa faka-'avalisi na'e fuofua fakahoko 'e he kau ngāue 'o e Va'a Pa'anga', ne 'ikai ma'u mai ha fakamatala ki ai.
- Na'e fakapapau'i mai mei' he Kautaha 'Uhila', ko e ngaue'aki 'a e founa faka-'avalisi' na'e fakahoko 'i he taimi nounou 'a ia 'e malava pe ke hoko ai 'a e ngaahi fehalaaki mo e fetō'aki 'i he mo'ua 'uhila'. 'Oku tatau pe ia mo e ngaahi fakamatala na'e tuku mai 'i he fakataha mo e kau Taki Ngāue 'a e Kautaha 'Uhila'.
- Na'e fehu'ia 'e he Kōmiti' (tatau mo e Lipooti mei he Kautaha 'Uhila') 'a e fuofua founa faka-'avalisi na'e fakahoko 'e he kau ngāue motu'a' 'oku 'ikai ke tonu (*accurate*) mo falala' anga (*reliable*) 'o makatu'unga he ngaahi 'uhinga ko 'eni:
 - i. Ko e vaha'a taimi (*time series*) na'e fakahoko 'aki 'a e faka-'avalisi 'oku nounou (māhina 'e tolu 'o e fo'i ta'u pe 'e taha) he 'oku 'ikai ke ne lava 'o fakahā mai 'a e totonu mo e mo'oni 'o e ivi 'uhila na'e ngāue'aki (*electricity consumption*) 'i Sanuali 2022. Na'e totonu ange ke siofi 'a e 'avalisi 'o e māhina 'e 3 'o e piliote tatau 'i he ta'u 'e 5 kuo hili' pe lahi ange ai, pe ko e 'avalisi 'o e māhina Sanuali 'o e ta'u 'e 5-10 kuo 'osi.
 - ii. Ko e kau ma'u 'uhila ne toki fokotu'u fo'ou he vaha'a taimi faka-'avalisi' 'i Nōvema pea mo Tīsemá na'e kei vahevahe tolu pe. Fakatātā 'aki eni, ko ha tokotaha ne toki fokotu'u 'ene 'uhila 'i Nōvema 2021. 'I hono faka-'avalisi 'e tākaki 'a e 'iuniti 'uhila ne ngaue'aki 'i Nōvema pea mo Tīsema 2021 'o vahevahe 3 'o ma'u ai 'a e fakafuofua 'i he 'iuniti 'uhila 'o Sanuali 2022. Ko ha tokotaha ne toki fokotu'u 'uhila 'i Tīsema 2021, 'i hono faka-'avalisi 'oku totonu ko e 'iuniti 'uhila pe 'o Tīsema 2021 ka na'e kei vahevahe 3 pe 'iuniti 'uhila ia 'o Tīsema. 'Oku malava heni ke hoko ai 'a e fetō'aki 'i he 'iuniti 'uhila na'e ngaue'aki 'e he kau ma'u 'uhila fuoloa ange mo e kau ma'u 'uhila fo'ou.
 - iii. Ko e faka-'avalisi' na'e hoko pe ia 'i he 'iuniti ivi 'uhila na'e ngāue'aki pea mo e totongi faka'iuniti (*tariff*) 'o Sanuali 2022. Na'e totonu ke fakahoko 'a e faka-'avalisi 'i he fakamole 'o e 'uhila (*cost of electricity*) ka 'oku 'ikai ko e lahi 'o e 'iuniti 'uhila ne ngāue'aki (*electricity consumption*) pe, he 'e malava pe ke kehekehe 'a e totongi

faka'iuniti (*tariff*) na'e ngāue'aki ki 'Okatopa, Nōvema, Tīsema 2021 pea mo Sanuali 2022.

Makatu'unga 'i he ngaahi 'uhinga 'i he fika (i) ki he (iii), na'e tui 'a e Komiti' na'e totonu ke fakakau (*consider*) 'i he hū mai 'a e kau ngāue fo'ou ke fakahoko 'a hono fakatonutonu 'o e 'uluaki founa faka-'avalisi na'e fakahoko'.

4.2.1. Founa Ngāue ki hono ngāue'aki 'a e faka-'avalisi 'o e mo'ua 'uhila

- Ko e Ngaahi Aleapau Felotoi I — III, ko e aleapau 'i he vaha'a 'o e Kautaha 'Uhila 'a Tonga' (*Concessionaire*), Komisoni 'Uhila 'a Tonga' pea mo e Pule'anga Tonga' (fakafofonga'i 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga) ki hono fakatupu (*generate*), tufaki (*distribute*) pea mo tuku/fakatau atu (*supply*) 'a e ivi 'uhila ...

<001>

Taimi: 1440-1445

Kalake Tepile: (*lau...*)

... ki he fonua 'i he totongi ma'ama'a. 'A ia 'oku fakangofua 'eni 'e he Lao ki he 'Uhila 2007, *Electricity Act 2007*, kupu 20 (1). 'Oku 'i ai 'a e fakamatala mahino 'a e ngaahi aleapau ko eni ki he founa faka'avalisi.

'I he Aleapau Felotoi fika 1, 'oku 'ikai ke lave ia ki ha founa, *formula*, ki hono faka'avalisi 'o e totongi 'uhila ka 'oku ha mai 'i he Tepile 14, 'o e kupu 12, konga 2.2 'oku malava 'e he Kautaha 'Uhila, ke 'esitimetri 'a e ngāue 'aki 'a e 'uhila 'e he tokotaha ma'u 'uhila ki hono fika'i 'o e mo'ua 'uhila, ka 'oku totonu ke ne 'uluaki;

- i. Fakahā, *inform*, ki he tokotaha ma'u 'uhila, *customer*, 'oku fakahoko 'a e 'esitimetri ki he'ene mo'ua 'uhila, pea;
 - ii. Ke 'oua 'e fakahoko 'a e founa faka'avalisi 'o e mo'ua 'uhila 'o 'ova 'i he māhina hokohoko 'e 2.
- Fakatatau ki he ngaahi tali mei he kau ngāue lolotonga 'o e Kautaha 'Uhila, na'e 'ikai ke lava 'e he Kautaha 'Uhila 'o fakahoko 'a hono fakahā ki he kakai 'a e faka'avalisi, kimu'a pea toki fakahoko. Ka na'e fakapapau'i mai ia 'e he kau ngāue mālōlō, *former TPL staff* na'e 'osi fakahoko pē 'a hono talaki ki he kakai 'o e fonua 'i he polokalama lētiō 'i he uike 'e taha hili hono fakahoko 'a e faka'avalisi.
 - 'I hono fakamā'opo'opo 'e he komiti 'a e ngaahi kaveinga ke fakatokanga'i fekau'aki mo e ngaahi aleapau felotoi, 'oku totonu ke fakapapau'i 'a e tu'unga fakalao 'o e tepile 14, konga 2.2 fekau'aki mo e mafai ki hono faka'avalisi 'o e mo'ua 'uhila 'a e kakai.
 - 'Oku totonu nai ke fakahoko hono fakahā, *inform* 'a e faka'avalisi ki he tokotaha ma'u 'uhila (*customer*), kimu'a pē kimui hili, *before or after*, hono fakahoko 'o e faka'avalisi.
 - Ko e toe vakai'i ia 'a e tu'unga mafai 'o e Kautaha 'Uhila, pē 'oku totonu ke fakahoko 'i he Komisoni 'Uhila pē 'ikai, 'a 'enau ngāue'aki 'a e founa faka'avalisi.

4.3 Fakafōtunga ‘a e Kautaha ‘Uhila ki he kakai ‘o e fonua ‘i he palopalema na’e hoko;

- Na’e feinga pē ‘a e Va’a Pa’anga ‘a e kautaha ke fakama’ala’ala ‘a e fetō’aki ‘i he mo’ua ‘uhila ‘i he ‘aho 23 ‘o Ma’si 2022 ‘i he polokalama ‘i he lētió FM87.5, *Tonga Broadcom*, ka na’e hangē ne toe tupulaki ‘a e puputu’u, *confuse*, ia ‘a e kakai ‘i he founa tohi mo’ua ‘uhila, *billing system*, koe’uhi na’e taimi taha eni mo e hilifaki atu ‘a e pa’anga ‘e 100 tokoni ‘a e Pule’anga ki he mo’ua ‘uhila ‘i he lolotonga ‘o e KOVITI 19. Na’e hoko ‘a e palopalema ni ke ne fehu’ia ‘a e sisitemi mo’ua ‘uhila ‘a e kautaha, mole ‘a e falala ‘a e kakai mei he Kautaha ‘Uhila pea uesia ai mo e ongoongo, *reputation*, ‘a e kautaha. Ko e taha ‘o e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga (*public enterprise*).
- Na’e faka’eke ‘e he komiti pē na’e fakahoko ki he kau ma’u ‘uhila, *customers*, na’e ngāue’aki ‘a e fika faka’avalisi ki he’enua mo’ua ‘uhila ‘o Sanuali 2022, pea na’e fakahoko mai ‘e he kau ngāue, ‘ikai, ‘a ia ‘oku ne maumau’i ‘e ia ‘a e Aleapau Felotoi 3, Tepile 14, konga 2.2, konga si’i (i), ‘e ‘ikai ke fakahā ki he tokotaha ma’u ‘uhila ke ne ‘ilo’i ko ‘ene mo’ua ‘uhila, ‘oku ngāue’aki ‘a e faka’avalisi ‘i he mo’ua ‘uhila ne tufa ‘i Fēpuei, 2022.

Tokoni Kalake Pule: (*hoko atu ‘a e lau ...*)

... 4.4 **Ngaahi Lao. Tu’utu’uni mo e Aleapau fekau’aki;**

Na’e vakai ‘a e komiti ki he ngaahi Lao, Tu’utu’uni mo e Aleapau, ‘i he’ene fekau’aki pea mo hono talafatongia, ‘o fakatokanga’i ai ‘a e ngaahi me’a ni.

- a. **Ko e Tu’utu’uni Ngāue ki he ngaahi lāunga, *complaints and grievances*.**
 - Na’e fakahoko mai ‘e he Kautaha ‘Uhila, ‘a ‘enua Tu’utu’uni Ngāue ki he lāunga, *Customer Complaints Handling Policy Operational Policy*, ka ‘oku ‘ikai hā mai ‘oku ngāue’aki totonu ‘e he kautaha ‘a e founa ngāue ki hono solova ‘o e ngaahi lāunga ‘oku tuku mai ‘i he Tu’utu’uni Ngāue.
 - Ko e tefito’i taumu’a na’e fiema’u ai ‘e he komiti ‘a e Tu’utu’uni Ngāue ‘a e kautaha fekau’aki mo e ngaahi lāunga, ke fakapapau’i ‘oku tokangaekina ‘e he kautaha ‘a e ngaahi lāunga mei he kakai. Hili hono vakai’i ‘a e tohi ni, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi lipooti pē ko ha ngaahi lāunga, *data base*, ‘o ha fakapapau’i ‘oku fakahoko ‘a e ngaahi founa ‘oku hā mai ‘i he Tu’utu’uni Ngāue.
- e. **Ko e Tu’utu’uni Ngāue ki he Tohi Mo’ua...**

<002>

Taimi: 1445-1450

Tokoni Kalake: *Billing ...*

- Na’e ‘ikai ke ai ha tu’utu’uni ngāue na’e fakahū mai ‘e he Kautaha ‘Uhila fekau’aki mo e tohi mo’ua.
- Ko e tohi na’e fakahoko mai he Kautaha ‘Uhila ‘oku fekau’aki ia mo e “*Orion User Guide*”. Ko e tohi ko eni ‘oku hā mai ai ‘a e fakamatala fakaikiiki ki he founa hono ngāue’aki e polokalama tekinkale *billing software* ki hono tohimo’ua ‘uhila ko e *Orion*.

- Na'e fakatokanga'i he komiti 'oku 'ikai ko ha tohi Tu'utu'uni Ngāue 'eni ia, ka ko e tohi fakahinohino. Na'e fakatokanga'i he komiti ko e tohi ko 'eni 'oku 'ikai ke hā tonu mai ai ha founa (*formula*) 'a ia na'e ngāue'aki he kautaha ke fakahoko'aki hono fika'i 'a e 'avalisi 'a e totongi 'a e mo'ua 'uhila.

f. Palani Talifaki (*Contingency Plan*)

- Ko e palani takifaki ne fakahoko mai mei he Kautaha 'Uhila ko e *Business Continuity Management System* pe ko e (*BCMS*) 'a ia ko e sisitemi ni 'oku ne fakalele 'a e palani talifaki.
- Ko e *BCMS* 'oku hā mai ai 'a e ngaahi palani talifaki lalahi 'e 5.
 - i. Palani ki hono pule'i ha me'a 'e ala hoko (*Incident Management Plan*)
 - ii. Palani fakaakeake ki ha tu'unga fakatu'utāmaki fakatekinolosia (*IT Disaster Recovery Plan*)
 - iii. Palani fakaakeake ki he fakatamaki 'e uesia ai 'a e Ngāue 'a e Kautaha (*Business Unit Restoration Plan*)
 - iv. Palani fakaakeake ki ha palopalema 'i he fo'u 'o e *network* 'oku tufaki (*distribution network DR plan*).
 - v. Palani ki he Me'a Fakafokifā (*Emergency Response Plan*)
- 'Oku hā mahino mai ai 'a e ngaahi Palani talifaki ma'a e Kautaha 'Uhila 'o Tonga ko e tefito'i taumu'a na'e fiema'u ai 'e he komiti 'a e palani talifaki ke fakapapau'i pe 'oku 'i ai ha tu'utu'uni ngāue pau ke fakahoko ai 'a hono faka'avalisi 'o e mo'ua 'uhila 'o e kakai 'i he taimi 'oku hoko ai ha fakatamaki fakaenatula 'o hangē ko e pā 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai 'o hoko ai e peaukula tautefito 'o kapau 'oku ne fakatupunga ai e mate 'a e 'initaneti pea uesia ai ngaahi me'angāue hangē ko e mita fakaonopooni 'oku fakafalala 'i he 'initaneti.
- Hili hono vakai'i 'a e palani talifaki ni 'oku 'ikai hā mahino mai ai ha fokotu'utu'u ki hono fakahoko ha faka'avalisi ki he mo'ua 'uhila 'a e tokotaha ma'u 'uhila pehē foki ki ha founa (*formula*) pau ki hono fika'i e 'avalisi 'o e mo'u 'uhila hili ha fakatamaki fakaenatula.

4.5 Tu'unga Fakapa'anga

- Fakatatau ki he fakamatala fakapa'anga ki he fehū'aki e pa'anga 'a e kautaha (*cash flow*) kuo tuku mai mei he Kautaha 'Uhila he faka'osinga e 2021/2022 na'e tō lalo (*negative*) fe'unga mo e \$654,026 'o fakatatau ki he \$1,269,963 kamata'anga e ta'u. Ko e fuofua taimi eni 'oku tō lalo pehē ai 'a e palanisi ko e fehū'aki 'a e pa'anga (*cash flow*) 'i loto 'i he ta'u 'e nima kuo 'osi.
- Na'e toe 'ohake pe eni he lipooti 'a e 'ofisa ngāue 'oku ne le'ole'o 'i he va'a pa'anga 'i he fakataha pea mo e komiti 'aho 30 'o Mē 2023. Ko e *cash flow* 'a e poate he tu'u he taimi ni he *new financial year* ko eni 'oku tu'u he tu'unga fakatu'utāmaki. Na'e toe fakama'ala'ala ko e lahi taha e fakamole ko e lolo (*fuel cost*). 'I he 2020/21 na'e fe'unga pea mo e 21 miliona pea na'e 'alu hake ki he 35 miliona 'i he 2021/22. Ko e patiseti na'e vahe'i ki he lolo pe ko e *fuel cost* ko e 21 miliona. 'A ia na'e ma'olunga 'a e fakamole na'e ma'olunga e fakamole 'aki 'a e peseti 'e 67. Na'e kau 'a e 'aitemi ko eni 'i he taha 'o e ngaahi 'aitemi ne fu'u ope atu 'a e fakamole ia 'i he me'a na'e patiseti ki ai kau ki ai mo e ngaahi fakamole he totongi 'a e kau ngāue (*direct labour*) ngaahi aleapau mo e ngaahi sino 'i tu'a (*third party contracts*).
- 'I he tafa'aki hono fakalele 'o e kautaha (*cash flow operating*)...

Taimi: 1450-1455

Tokoni Kalake : ...

- *activities* ‘oku fakafiemalie pē ka ‘oku ai e talafili ki he lahi e fakamole ki he ngaahi kautaha (*supplier*) mo e kau ngāue (*personnel*) ‘a ia ko e 51 miliona hiki ‘aki peseti ‘e 31 mei he 2020/21. ‘I he tafa’aki ‘inivesi (*investing activities*) ko e ta’u hokohoko ‘aki eni ‘e 5 ‘ene lele mole a ia ko e ‘uhinga lahi pē ki ai ko e ngaahi misini mo ‘ene me’angāue mamafa ne fakatau lolotonga e ta’u. Tatau pē mo e tafa’aki fakapa’anga ‘a e kautaha (*financial activities*) ne lele mole mai ‘i he ta’u ‘e 3 kimui, ko e makatu’unga eni mei he totongi ‘o e nō ‘a e kautaha. Ne ai ‘a e nō fo’ou ‘i he 2021/22 fe’unga pea mo e \$892,080. Kapau ne ‘ikai eni ne ‘alu atu e palanisi ‘i he mole fakafuofua ki he \$1.5 miliona.
- ‘I he tafa’aki ‘o e ngaahi mo’ua kuo tāmata’i (*bad debts*). Ko e ta’u pē ‘e taha ‘a ia 2021/22 na’e tupu mai mei he Kautaha ‘Uhila pea na’e fe’unga ‘a e ngaahi mo’ua ne tāmata’i pea mo e \$237,939.25 ‘Oku fakatatau ia ki he kau ma’u ‘uhila (*customer*) ‘e 640. Na’e fakatokanga’i ‘e he Komiti ‘e toe lelei ange kapau ‘e ‘omai ‘a e fakamatala ‘i ha fo’i ta’u ‘e 5 kuo ‘osi ke lava ‘o fakahoa pea mo faka’asi mai ‘a e ngata’anga (*threshold*) ‘e a’u ki ai ha mo’ua fuoloa pea toki tāmata’i.
- Fakatokanga’i ‘e he Komiti na’e ‘ikai ‘omai ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘i he fakamatala fakapa’anga.
- -Fakama'ala'ala pau ki he ngaahi makatu’unga ‘o e mole ‘i he fehu’aki ‘a e pa’anga (*cash flow*) ‘i he faka’osinga ‘o e 2021/22.
- Vahevahe ‘a e fakamole ki he ngaahi kautaha ‘oku fakahoko mei ai ‘a e fakatau (*suppliers*) pea mo e kau ngāue ke ‘ilo’i ‘a e me’a ‘oku lahi taha ‘a ‘ene fakamole he ‘oku fakataha’i pē kinaua ‘i he laine item ‘e taha.
- Makatu’unga ‘i he faikehekehe ki hono totongi ‘o e kau ngāue, ‘e toe lelei ange kapau ‘e ‘omai ha ngaahi fakamatala ki ai pē ko e hiki vāhenga pē ko e lahi hono fakahū mai ‘o e kau ngāue fo’ou (*recruitment*).
- Tu’utu’uni ki he totongi ‘inasi(*dividend*) mai ‘a e kautaha ‘oku fakamalumu ‘i he Kautaha ‘Uhila (*subsidiary*) ‘oku hū mai ‘a e 280,000 ‘i he 2021/22 pea toe hū pē kitu’a ‘a e 280,000.
- Makatu’unga ne ‘ikai ma’u mai ha totongi ‘inasi ‘i he ta’u ‘e 4 kimu’a, ‘oku ha ‘i he *item investment* ‘a e kautaha ‘oku fakamalumu ‘i he Kautaha ‘Uhila (*investment in subsidiary*) ‘oku ‘alu kitu’a ‘a e \$280,000.
- Makatu’unga ki he ‘ikai totongi ai ha ‘inasi (*dividend*) ‘i he 2020/2021. Na’e makatu’unga hangē ko e Tu’utu’uni Kapineti ne ‘ikai ai ha tokoni ‘a e Pule’anga *Government Policy Obligation* pē ko e *GPO* ‘i he 2020/21.
- Fakaikiiki ‘o e ngaahi nō fo’ou (*proceedings from borrowing*) ‘i he 2018/2019 - 6.6 miliona. ‘Oku ‘ikai hā ‘a e fakaikiiki ‘o e taumu’a ‘o e nō. Ko e ‘uhinga eni ki he fo’i nō pē ‘e taha pē ko e nō kehekehe ‘oku totongi fakataha’i. Ko e fakalūkufua ‘o e mo’ua nō ‘a e kautaha ki he ta’u ko eni ko e \$31,372,432.

4.6 Ngaahi me'a makehe :

- Na'e vakai 'a e Komiti ki he ngaahi Aleapau Fakatau 'Uhila (*Power Purchase Agreement*) 'a e Kautaha 'Uhila mo e ongo kautaha 'e 2 ko e *Pacific Green Company Limited* pē 'oku 'iloa ko e *Singyes Solar* pea mo e Kautaha *Sungerise* Ne taumu'a foki 'a e aleapau ko eni pea mo e ongo kautaha solá ke langa ha faama *solar* 'i Tonga ni ke ne fakatupu 'a e 'uhila mei natula pea ke fakatau 'e he Kautaha 'Uhila mei he ongo kautaha ni 'i he totongi ma'ama'a pea ke holo ai 'a e totongi 'uhilá ki he kakai.
- Ne fakatokanga'i 'e he Komiti 'oku 'i ai pē 'a e tōnounou 'i he Aleapau Faka-..

<004>

Taimi: 1455-1500

Tokoni Kalake: ...

tau 'uhila mo e ongo kautaha ni 'o hangē ko e fepakipaki e ngaahi mafai (*conflict of interest*) 'ikai mahino e ngaahi makatu'unga ki hono foaki 'o e ngaahi faka'atā (*grace period*) totongi huhu'i (*compensation*) 'o ka 'ikai ma'u e tāketi 'uhila 'oku fakatupu mei natulá pea mo e ngaahi me'a kehe pē. 'A ia 'e toki tuku atu 'i he lipooti aofangatukú.

4.7 Fakamā'opo'opo 'e he Komiti 'a e ola e fekumi.

- 'Oku fakalukufua atu 'i lalo 'a hono fakamā'opo'opo he komiti 'a e ola 'o e fekumi 'a e fekumi makatu'unga 'i he ngaahi fakamatala kuo 'osi tānaki.
- (i) Na'e 'ikai ha me'a ko e sipaiki (*spike*) 'i he 'uhila hili 'a e mapuna 'o e mo'unga afi HTHH 'o hangē ko ia na'e fakamatala he ngaahi *media* mo e ngaahi ma'u'anga fakamatala. Ko e sipaiki ko e fo'i lea fakalotofale pē ia na'e fokotu'u 'e he kau ngāue 'a e Kautaha 'Uhila ke ne fakamatala'i 'a e hiki fakafokifā ki 'olunga 'a hono ngāue'aki e 'uhila (*electricity consumption*) tupu mei hono tukuange faka'angataha mai 'e he mita fakaonopooni 'a e lekooti e ivi 'uhila na'e ngāue'aki pē tānaki pē 'i he mita 'i he vaha'ataimi ne mate ai e 'initāneti tupu mei he mapuna 'a e mo'unga afi HTHH 'o a'u mai ki he taimi na'e mo'ui ai.
 - (ii) Na'e 'ikai ha palopalema 'e hoko ki he mita fakaonopooni ngata pē 'i he mōtuhia 'a e fetu'utaki faka'initaneti. Na'e lele lelei pē foki e fakahoko fatongia ia 'a e mita fakaonopooni 'i he lolotonga 'a e mate 'a e 'initaneti. Ko e palopalema na'e makatu'unga ia 'i he founa faka'avalisi na'e ngāue'aki ki hono fika'i e mo'ua 'uhila 'o Sanuali 2022. Na'e hala e founa ko eni 'o tupu ai 'a e fetō'aki 'i he mo'ua 'uhila 'o e kakai 'o e fonua. Na'e tui tatau pē 'a e komiti pea mo e kau Mataotao Fale'i Tau'atāina mei 'Aositelēlia ne nau vakai'i tau'atāina e tu'unga falala'anga 'o e fakahoko fatongia 'a e mita fakaonopooni.
 - (iii) 'Oku 'ikai mahino 'a e founa fika'i 'o e faka'avalisi 'o e mo'ua 'uhila ki he māhina ko Sanuali 2022.
 - (iv) Na'e fakatokanga'i 'e he komiti 'oku 'i ai e ngaahi founa ngāue (*work process*) 'oku fiema'u ke fakalelei'i pea fiema'u mo ha ngaahi tu'utu'uni ngāue pau koe'uhí ke maau, faitatau (*consistent*) mo toe lelei ange 'a e fakahoko ngāue 'o hangē ko ia 'oku hā atu 'i lalo.

- a) Founa lau mita mo e tohi mita ‘a e Kautaha ‘Uhila pea ke toe maau ange hono tokanga’i mo hono ngāue’aki ‘o e mita fakaeonopooni.
- e) Vakai’i mo siofi e fa’unga (*organisational structure*) ‘o e Kautaha ‘Uhila ke fakapapau’i ‘a e mavahevahe ‘a e fakahoko fatongia (*separation of duties*) ke fengāue’aki vāofi ange ‘a e kau ngāue mo fetokoni’aki.
- f) Fakamālohia ‘a e tu’unga faipau (*compliance*) ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Kautaha ‘Uhila ki he ngaahi tu’utu’uni ngāue mo e alepau fekau’aki ‘o hangē kuo pau ke fakahā ki he tokotaha ma’u ‘uhila ke ne ‘ilo na’e ngāue’aki e founa faka’avalisi ki he’ene mo’ua ‘uhila.
- h) Vakai’i ‘a e tu’unga fakalao ‘o e ngaahi tu’utu’uni ngāue ke fakakau e founa faka’avalisi pau pē ko e (*formula*) ke ngāue’aki.
- i) Palani ki he Me’a fakafokifā (*Contingency Plan*) ke ‘i ai ha fokotu’utu’u mo ha palani talifaki ‘a e kautaha ki hono fakahoko ‘a e faka’avalisi ‘o e mo’ua ‘uhila ‘i ha taimi ‘e hoko mai ai ha fakatamaki fakaenatula ‘o hangē ko e pā ‘a e mo’ung afi pea mo e peau kula mo ha uesia ‘o e ‘initaneti.

5. Ko e **Ngaahi pole ‘oku fehangahangai mo e Komiti.**

‘I hono fakahoko he komiti hono fatongia ‘oku fakatokanga’i he komiti ‘oku ‘i ai e ngaahi pole ‘oku fekuki mo ia pea ‘oku fiema’u ia ke kei hokohoko atu ‘a e ngāue ke fakakakato hono fatongia.

4. Ko e ngaahi polé ‘oku kau ki ai kae ‘ikai fakangatangata pē ki ai ‘a e ngaahi me’a ni.

- 1) Ko e ngaahi fakamatala ‘e ni’ihi na’e fiema’u mei he ngaahi sino ma’u mafai na’e ‘ikai ke tuku mai.
- 2) Ko e ngaahi fakamatala kuo tākaki ‘oku ‘ikai ke kakato ke malava ‘o fakahoko hano aofangatuku (*conclude*) ‘o e palopalema ko iá.
- 3) Ko ha ngaahi fakamatala ‘e ni’ihi ‘oku ngali tu’u fehangahangai mo e ngaahi fakamatala ‘a e ni’ihi kehe.
- 4) Ko e ngaahi fakamatala kuo tuku mai ...

<005>

Taimi: 1500 – 1505

Tokoni Kalake: ... ‘a ia na’e tuku mai e ngaahi fakataha mo e ngaahi fakamatala tohi. ‘Oku fiema’u ke toe fakahoko hano fakama’ala’ala koe’uhí he ‘oku ta’ekakato pe ‘ikai mahino.

5) Ko e ngaahi palopalema lahi ‘oku nau fekaukau’aki pea mo e ngāue lahi ki hono veteveteki ‘o e ngaahi palopalemá ni ke lava e Komiti ‘o aofangatuku e palopalema ko iá ka ‘oku ‘ikai ke maau ‘a e ngaahi fakamatala tohi kuo tākaki.

6) Na’e ‘ilonga ‘a e fakafahafaha’i ‘a e kau ngāue ‘a e Kautaha ‘Uhilá ‘i he ‘ikai ke maau pea ‘oku fepakipaki ‘enau ngaahi fakamatalá, ‘o faingata’a ai ki he komiti ke ma’u ha aofangatuku falala’anga ki he ngaahi me’a ne fai ki ai ‘a e faka’eke’eké.

Ko e ngaahi pole ‘oku fehangahangai mo e komiti kae pehē ki he fiema’u ke fakahoko ha pōtalanoa mo e kakai ‘o e fonuá ‘oku ‘uhinga ai ‘a e te’eki ke lava ‘e he komiti ‘o

aofangatuku ‘a e talafatongia na’e fokotu’u’aki ‘a e komiti pea ‘oku te’eki ai ke kakato ai e ngāue.

Ko e konga mahu’inga ‘e 2 ‘a e ngāue e komiti ke hoko atu ki ai ‘a ia ko e polokalama talatalanoa mo e kakai e fonuá. Kae pehē ki he ngaahi fakataha ‘e toe fakahoko mo e ngaahi kupu fekau’aki ke mātu’aki fakapapau’i e ngaahi fakamatala mo e ngaahi fokotu’u ‘e tuku atu ki he Fale Aleá ‘i he kakato ‘a e ngāue ni.

7) Ko e **Fokotu’utu’u ngāue e komiti.**

Koe’uhí kuo kakato e konga ‘uluaki e ngāue e komiti pea te’eki ai pe ke malava ai ‘o aofangatuku ‘a e talafatongia e Komiti. Ko e fokotu’utu’u ngāue ‘a e komiti ‘oku faka’amu ke hoko atu ki ai ko e polokalama talatalanoa mo e kakai ‘o e fonuá (*public consultation*). Pea mo e ngaahi fakataha pea mo e ngaahi kupu fekau’aki ke fakakakato e ngaahi fakamatala ‘oku te’eki ai ke ma’u kakato he komiti. Ko e palani e komiti ki he’ene polokalama talatalanoa mo e kakai e fonuá ‘oku fakamā’opo’opo atu ia ‘o anga pehé ni.

Konga A: Ke fakahoko ha ngaahi polokalama he letiō mo e televisioné ke fakahoko atu ki he kakai e fonuá e tu’unga lolotonga ‘o e ngāue ‘a e komiti mo e ngaahi ‘a’ahi te nau fakahoko ki he ngaahi vāhenga filí. Ke fakahoko ai ‘a e talatalanoa mo e kakai.

Konga E: Ke fakahoko e talatalanoa mo e kakai, ‘oku ‘uhinga eni ko hono faka’atā ke tuku mai ‘e he kakai e fonuá pe ha kupu fekau’aki ‘a e ngaahi me’a ‘oku nau tokanga ki ai pe ko ha ngaahi fokotu’u fekau’aki mo ha kaveinga ‘o e talafatongia ‘a e komiti.

‘E fakahoko ‘a e ngaahi fakataha ko ení ‘i Tongatapu, Vava’u, Ha’apai pea mo ‘Eua.

Konga F: Ke līpooti e ola e polokalama talatalanoa ko ení ‘i he līpooti aofangatuku ‘a e Komiti pea ke kau ki hono fakakaukaua ‘a e ngaahi fokotu’u ‘a e komiti fekau’aki pea mo e kaveingá ni.

8. **Fakamā’opo’opó mo e Ngaahi Fokotu’ú**

‘I hono līpooti atu e konga ‘uluaki e ngāue ‘a e komiti ‘oku tuku atu ai mo e ngaahi fokotu’u ke hoko atu ‘a ‘ene ngāue ‘o anga pehé ni.

1. Ke tali e Līpooti Fika 1 A, 2024 ‘a e Komiti Fili Fekau’aki mo e Totongi ‘Uhilá.
2. Ke tali ke hoko atu ‘a e konga 2 ‘a e ngāue ‘a e komiti ‘a ia ko e polokalama talatalanoa mo e kakai e fonuá pea mo ha ngaahi fakataha ‘e fiema’u mo e ngaahi sino ma’u mafai.
3. Ke toki līpooti ki he Fale Aleá ‘a e ngāue ‘i he fokotu’u uá ‘i he līpooti aofangatuku ‘a e komiti ki he Fale Aleá mo hono ngaahi fokotu’ú.

Ngaahi Leá mo hono ‘uhingá (*Glossary*)

‘Eiki Sea: Me’a mai e Sea e Komiti Fili, Fakafofonga Tongatapu 2

Me’a Sea Komiti Fili Fekau’aki mo e Totongi ‘Uhila

‘Uhila Moe Langi Fasi: Mālō Sea, pea tapu mo e Feitu’u na pea tapu foki mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá. Ko e tu’unga eni e ngāue kuo a’u ki ai na’e fakahoko atu ‘e he Kalaké. Pea ko e konga fo’ou pe ‘i he līpooti ko ení ko e ngaahi ola ko ē ‘i he Kupu 4. Ko e toenga ‘o

e lipootí na'e 'osi fakahoko mai ia 'i hono 'uluaki fakahū mai e lipootí ki he Falé ni. 'A ia ko e Kupu 4 hangē pe ko ia ne lau mai 'e he Kalaké 'a e ngaahi ola na'e lava ke fakamā'opo'opo ke tuku mai ki ho Falé Sea 'i he ...

<006>

Taimi: 1505-1510

'Uhila Moe Langi Fasi: ... hangē ko e me'a ko 'eni 'a e talatalaaki 'oku kei toe 'a e ngaahi palani ngāue ke fakahoko. He 'oku kei toe 'a e ngaahi fakamatala pea mo e ngaahi fiema'u 'a e komiti 'oku kei fakatatali ki he ngaahi kupu fekau'aki mo e ngaahi kupu pē na'e fai ki ai e talatalanoa ka 'oku te'eki ke kakato mai kae toki hoko atu 'a e ngāue. 'A ia ko e ngaahi me'a ko 'ē 'oku toé 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u ke fakapapau'i ke matu'aki fakapapau'i 'oku tonu. Pea kapau 'e fakapapau'i e ngaahi me'a 'oku hala pea to'o ia mei he lipootí. 'Osi ko iá pea toki fakamā'opo'opo leva ia ki he lipooti aofangatukú 'o fakahū mai 'i he 'ene maau ko e ngāue ia Sea, pea 'oku fokotu'u atu ai pē.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e ngāue lahi eni kuo fakahoko he komiti fiali pea 'oku 'i ai e fokotu'u ke toe hoko atu 'enau ngāue, 'Eua 11 me'a mai.

Tui 'Eua 11 kuo 'osi fuoloa e taimi ke fakalelei'i ngāue Kautaha 'Uhilá

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko 'eku fehu'i pē 'oku hā mai he peesi 20 koe'uhi kapau 'oku toe hoko atu 'a e komiti ke 'omai mu'a ke kakato pea toki 'omai ē. 'Oku mahino kiate au ia 'a e *fuel cost* mahino ia 'oku 30 miliona ka ko e, ko e me'a ia 'oku pule'i ia totongi fakavaha'apule'anga 'o e loló. Ka ko e fo'i kongá ko eni ki he 51 milioná 'oku ko u faka'amu pē ke 'omai angé ke *break down* pe ko e hā fua e ngaahi me'a ko 'e 'i he 51 miliona ko ia he ko e *non-fuel cost* leva ia 'a 'eni hono fa'u e 'uhila. 'A ia 'oku kau ki ai 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku nau talamai ko e ngaahi totongi 'o kau ai mo e kau ngāue mo e ngaahi ngāue 'oku fai 'e he ngaahi 'ū *investment*.

Ka 'oku ou faka'amu pē ke 'omai ha fakamatala 'oku fakaikiiki ange ki he *non-fuel cost* ko 'e 'oku fakalukufuá leva 'oku 86 miliona 'a e me'a ko ē ko 'e 'oku nau hanga 'o ngāue'aki ko 'e ki he fa'u 'etau 'uhila ke mai ange mu'a ha fakamatala fakaikiiki ke tau sio angé he ko e anga eni 'eku fanongo ki he lipooti ko 'eni Sea. 'Oku taimi ia ke fai mo fai ha *reform* ia ki he Kautaha 'Uhilá mai ha kau *consultant* ke fai mo nau sio ki ai.

'Eiki Sea: Fakafofonga ko ho'o 80 miliona mei he peesi fē kātaki.

Fiema'u fakamatala fakaikiiki fekau'aki mo e 51 miliona 'asi he lipooti ko e ngaahi fakamole makehe ange mei he lolo ngaue'aki ki he 'uhila

Taniela Fusimālohi: Peesi 20 Sea 'a ia ko e nau talamai ko e 35 miliona ko e *cost* ia o e *fuel* pea 51 miliona ko e 'ū me'a kehe ia. He ko e anga 'eku ongo'i Sea ki he me'a ko eni 'oku 'osi *due* ia, kuo 'osi *due* ia he ko e fa'ahinga me'a ko eni 'oku lipooti mai he lipooti 'atita na'a kuo tau 'osi *go through* ai 'i Mā'así pea a'u mai ki he lipooti ko eni 'oku hā mai ai 'a e ngaahi faka'ilonga faifai pea hoko ha me'a ki he 'uhilá. Kuo taimi ia pea kuo *overdue* ia ke fai mo ha'u mo e kau *consultant* fai mo sio ki he kautaha ko eni pē ko e hā e me'a 'e fai. Ko u faka'amu ke 'omai ha fakaikiiki ange 'o e 51 miliona ko eni.

Koe'uhi ko e lipooti ko 'ē 'a e fakata'u ko 'e 'a e *Public Enterprise Ministry* 'oku hā mai ko 'e 'i he lipooti ko 'e 2021/22 meimei \$1milionā ko e vahe pe ia 'a e kau poaté ka 'oku *distribute* mai ia he *cost* 'i 'olunga he 'etau 'uhilá meimei 'i he 'ene tu'u 'a ko ia 'oku toe hili mai 'a e \$55 pe 60 he ta'u ki he kau *consumer* taautahá ko e *cost* ia ki hē é. Fēfē leva kakato mai ha fakamatala ia ki he *scales* vāhenga 'oku ngāue'aki 'e he kautaha ko eni. He ko e fanga ki'i fonua pehé ni 'oku 'ikai ke totonu ke *apply* ai e me'a ia ko eni 'a e *rate* fakakomēsiale 'i he me'a pehé ni.

'Eiki Palēmia: Ko e tonu ia ki lalo Sea ki he me'a ko eni, kole fakamā'ala'ala pē ki he 1 milionā ko eni ki he poate, tu'u ia 'i fe'ia 'e Fakafofonga kātaki.

Taniela Fusimālohi: 'A ia 'oku tau 'osi tali 'e tautolu ia 'a e lipooti ko ia 'a e 2021/22 peesi 28-29. he ko 'emau me'a 'a'aku ia.

'Eiki Palēmia: 'Io, 'oku 'osi mea'i pē ia he kaungā Fakafofonga hena na'a nau poate ka ko e 'e lava pe ia 'o 'omai he 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e fakapulipuli ai. Pau pē ke tali ia pea fua pē he Kapineti 'a e ngaahi vāhenga me'a. Ka 'oku ko ia kātaki pe 'oku 'ikai ke u sio au ki he 1 milionā ka ko u 'ilo 'e au ia ko e vahe ha kau poaté 'e toko 7 ko 'ē si'isi'i 'aupito pē ia 'i he me'a fika ko ena 'oku ke 'omaí. Tukukehe kapau 'oku kau ai 'ae *operational costs* ia mo e ala me'a pehé.

Taniela Fusimālohi: 'Ikai Sea, ko e tepile ko eni 'oku hā ai ko e vahe pē ia 'o e poate pea mo e komiti ...

<007>

Taimi: 1510-1515

Taniela Fusimālohi: ... ka 'oku faingata'a foki he 'oku 'ikai ke nau *breakdown* fakalelei. He koe'uhí ko e, kapau ko e poate ko ē 'oku 'i ai 'a e Tonga *Power* 'oku meimei 'i he 300000 ia 'a e fakamolé. Ko 'etau pehé ko ē ko e *apply* e *commercial principles* ...

'Eiki Palēmia: 'A ia 'oku ke fakafoki ho'o 1 milionā na'a ke me'a 'aki 'anenai?

Taniela Fusimālohi: 'Ikai. Ko e 1 milionā 'a ia ko u toutou *mention* ai e peesi

'Eiki Palēmia: He ko e toki 'osi pē eni ho'o me'a mai 'oku 300000 Fakafofonga. 'Ai pē ko e 'uhingá ke tuku hono fá'a 'ai ma'u pē ke teke pē 'oku ngalikovi e me'a kotoa pē. 'Oku 'i ai pē ngaahi me'a mahalo 'oku sai pē kae 'uhingá pē ke ngāue'aki pē fika 'oku tonú Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku hanga ko ē 'o tānaki *manual* e tēpilé he 'oku 'ikai ke fá'u fakalelei mai ko e 994800. Ko 'eku hanga ko ē 'o vahevahe 'aki e kau *households* ko eni 'e 18847 mo to'o mo e fá'ahinga 'oku nau *off grid* ko e fika 'oku ma'ú, pa'anga 'e 55.54 'oku toe hili mai ia ki he *consumer* koe'uhí ko ē. Na'e mei lava pe ia 'o si'isi'i ange ka ko e me'a ē 'oku tonu ke tau hanga 'o tu'utu'u hifo, 51 milionā.

'Eiki Sea: Kātaki kalake, kātaki 'o paasi mai angé pepa ko ena 'oku ke me'a mai ki ai 'Eua 11 ke u fakapapau'i e me'a 'oku tokanga ki ai e 'Eiki Palēmiá.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko 'eku 'uhingá ko e me'a ia 'oku tau lava ko ē 'o pule'í, 51 milionā ke tukutukuhifó. 'A ia ko e 'uluakí ia ke 'omai mu'a e fakamatala ko iá ke mahino

ange. Tuku e 35 milioná ia he ‘oku ‘ikai ke pule’i ia ‘etautolu, ‘omai e 51 he ko e me’a ia ‘oku ‘alu ko ē ‘o *escalate* ko ē ke lahi angé.

Ko hono uá Sea ko e tafa’aki ko eni ki he *Power Purchase Agreement*. Sea ko ‘eku toki lave’i eni ...

Eiki Palēmia: Sea ko e ‘ai pē eni ia ke ki’i, ke tokoni pē ki he ‘etau feme’a’akí Sea. Kapau ‘e tuku atu pē ki he Sea e komiti he ko u tui pē na’a nau fie ‘ilo pē ki ai ke, pe ‘oku ‘i ai ha’ane tokoni mai ki he ‘Eua 11, he ko e fika eni na’e ‘omai mei he’enu lipootí Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi: ‘Io sai pē kapau ‘e, kae toki hoko atu pē ‘eku malangá koe’uhí, pea ka ‘ikai pea u lele au ke ‘osi kae toki fai ho’o fakama’ala’alá ‘au ia.

Sea ko e palopalema ia ko eni ko e palopalema motu’a ia tau feinga ko ē ke pule’i ‘a e 51 milioná. Ka ko ē ‘oku hā mai mei he komiti ‘oku ‘ikai ke *willing* ‘oku ‘ikai ke loto tau’atāina ‘a e Poate ‘Uhilá mo e ngaahi kupu fekau’akí ke mai e fakamatalá ka tau ‘ilo hono mo’oní.

‘A ia ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ní he’ikai ke tau ‘ilo he ko ē kuo ‘osi talamai he lipootí ia, ‘oku ‘ikai ke loto nautolu ia ke ‘omai. Ka ko e 51 miliona ko ē ‘oku, mo e 35 miliona ko ē ‘oku mou pehē ‘oku fua ‘e hai mo e ngaahi nō ko eni. Ko ē kuo ‘osi ‘asi mai ‘e fai e nō ia ‘i he, ka ko ē ‘oku ‘omai e lipooti ‘oku tepile’i ho Fale 2022/21 ‘a e Poate Sino’i Pa’angá ...

Eiki Palēmia: Sea ko e ki’i fakatonutonu pē ki he Fakafofongá Sea. ‘Oku tonu ke mea’i pē he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé ‘oku ‘i ai ‘a e *commercial agreement* ‘oku *sign* mo e tokotaha. ‘Oua te tau hanga ‘o pehē ‘oku ‘ai ‘o fūfuu’i ka ko e ‘uhingá pe ia ko ‘etau faka’apa’apa’i ‘a e aleapau fakalao pea mo ha tokotaha kehe. ‘Oku mahino’i pe ia ko u ‘ilo’i pē au ‘oku mea’i pe ia he Fakafofongá ‘a e me’a ko eni ‘oku ou lau ki aí pea ko e fakamanatu atu pe ia Sea mālō.

Fokotu’u ‘Eua 11 ke ‘omai ha consultant ke fai ha sio ki he ngaue ‘a e Kautaha ‘Uhila

Taniela Fusimālohi: Sea ke ‘omai mo ia *in the interest for the public* ‘a e *Power Purchase Agreement* ko eni. Ko e me’a eni ‘oku ou fakakaukau ki aí Sea, ko e ‘iuniti ‘uhila ko ē ‘oku ‘omai ‘e he solá, totonu ke tukuhifo ‘aki ‘e ia ai ‘a e *cost* ki he *consumer*. Ka ko ē ia ‘oku ‘asi mai ia ‘oku hangehangē ‘oku vaeua’i seniti pe ia Sea mahalo pē pe seniti ‘e taha.

Ko e anga ‘eku sió ‘oku ‘i ai e fo’i me’a ‘oku hoko he vaha’a ‘o e ngaahi, ongo kautaha ‘e ua ko eni, *Pacific Green Company Ltd* mo e *Singyes Solar* pe ko e *Sun energy*. ‘Oku ‘i ai ‘a e me’a ia ‘oku na ha’u naua mo e, ‘a ia ‘oku ‘auhia ‘etau seniti he aleapau ko eni kae ‘ikai ke tuku hē ke ne tukuhifo ‘aki ‘a e 51 miliona ko ē mo e totongi fakalukufua e ‘uhilá. Ko eni ‘oku ‘osi hā mai ‘i he lāunga mai he ngaahi lipooti ko eni ‘oku ‘omai mei he ngaahi vāhengá, kamata tamate’i he Poate ‘Uhilá e ‘ū maama halá.

He ko e pehē ko ē ‘oku totongi he Poate ‘Uhilá ‘a e totongi e maama halá, ‘oku ‘ikai ke totongi ia he Poate ‘Uhilá ko e pa’anga ia ‘a e *consumer* ‘oku ‘omai ‘o totongi ‘aki e ‘uhilá. Te tau fehilihili’i atu e ngaahi kavenga faka-*cost* ko e fu’u fo’i fika ko eni, 51 miliona ko ē, tonu ke tau lava tautolu ‘o sio ki ai Sea.

Ka ko u fokotu'u atu, 'omai ha *consultant* he taimi ni pea 'oku totonu ke loto pē ki ai 'a e Pule'angá. Ha'u 'o fai e fakamahino ko eni, ha'u 'o fai 'a e *reform* ko eni pea kuo taimi. Na'a faifai 'oku, ko ē 'oku ngalingali 'e fai 'a e kole 'a e Pule'angá ki he ngaahi kautaha tokoni ke sola mu'a 'a e ngaahi 'apí. Ka 'oku 'ikai ke tukuange ia ke nau talanoa, 'oku 'ai ia ke toe, ke toe pine mai mo e 'ū 'apí ia ki he *grid* kae 'ikai ke 'oange e *saving* ia ke *benefit* e kakaí ai. 'Oange solá ke nau fakalele, ka 'oku 'i ai ha *fee* fakatau pea 'oange.

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea ka u ki'i fakatonutonu pē au ki he Fakafofongá.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Sea ko e kátoa e ngāue 'oku faí 'oku fakatatau ...

<001>

Taimi: 1515-1520

'Eiki Palēmia: ... ki he lao pē ko e hā 'a e me'a 'oku fakangofua 'e he *Commission* mo e me'a hangē ko ē kapau 'oku fokotu'u pē ke *sell* ki he *provider* pea ne hanga 'o *net off* ai ki he'ete ngāue, ngaahi me'a ko ia 'e Sea ko e me'a *common* pē ia, pea 'oku mahino, 'oku tali pē 'e he motu'a ni ia 'i ai 'a e taimi lahi 'e 'i ai 'a e palopalema, ka ko e me'a ko ē 'oku fai ke fai ha ngāue ki ai ke solova 'a e palopalema ko ia.

Hangē 'i he efiāfi ni Sea 'e *sign* ai 'a e felotoi mo 'Asitelēlia pa'anga 'e 15 miliona, ko e 'uhinga pē ko 'enau mahu'inga'ia he fetokoni'aki mo fengāue'aki mo e mahu'inga ko eni 'o e kautaha ko eni. 'Oku ou tui kapau na'e 'ikai ke nau sai'ia 'i he ngaahi lipooti faka-pa'anga mo e 'atita mo e me'a 'oku ou tui he 'ikai ke nau 'omai noa'ia 'a e pa'anga 'e 15 miliona 'i he 4 he efiāfi ni Sea, mālō.

Tui 'oku hoko ō mai ngaahi kautaha fakatau 'uhila mai ki he Tonga Power ke toe fakakavenga lahi ia ki he kakai

Taniela Fusimālohi: Sea na'aku pehē 'e au ia ko e 'u faama solá ko e tokoni mai ki hotau masivá, tā ko ē ko e fakaafe'i pē ia e 'u kautaha ke nau ō mai nautolu ia 'o fakatupu seniti he uma 'o e masiva. Ko e me'a ia 'oku ou tokanga ai ki he 51 ko ē ke 'omai, ko e fakatupu ko ē ko e pisinisi, ngaahi pisinisi ke nau fiema'u 'uhila, 'oku toe paasi atu, paasi atu 'a e totongi ia ko ia ki he *consumer* 'i he taimi 'oku nau ō mai ai 'o fakatau. 'Oku *suffer* 'a e kakaí Sea 'i he me'a ko eni. Ko e me'a ia 'oku ou fokotu'u atu ai ...

'Eiki Palēmia: Sea ke 'i ai ha toe fakatonutonu pē, 'oku ou tui pē 'oku mea'i 'e he Toketā, 'e he Fakafofonga 'Eua, 'a e 'uhinga 'a e *Power Purchase Agreement*, ko e sio ...'oku ou talitali atu pē ke ke me'a ki lalo Fakafofonga.

Ko e sió 'e Sea pē ko e hā 'a e lahi 'o e me'a 'e fakamole ka nau hanga leva 'o 'ai *agreement* hangē pē ko ha *rental agreement* 'e fiha te nau fakatau mai'aki ki he *Tonga Power*. Kae 'oua 'e 'alu leva 'a e *Tonga Power* ia 'o 'alu 'o kumi ha'ane *generator* pē ko 'ene kumi ha me'a ke ngaahi 'aki a e iví, kae ha'u 'a e tokotaha ia ko ē 'o *invest* ngaahi ivi 'o ne fakatau mai. Pea 'oku kei lava pē ia ke fakalelei'i Sea hangē ko 'eku lau, ko e ngaahi tōnounou ia 'oku mahino, ka ko e me'a ia ko ē 'oku fai ai ko ē hono fakalelei'i ha ngāue ko 'etau sio ki he tōnounou pea

fai ha me'a ki ai. Kae 'ai pē ke mahino kaeoua 'e talanoa'i 'o pehē 'ooo 'oku ha'u ē 'o *make a* ...

Kuo pau ke nau ō mai 'o 'omai 'enau pa'anga 'o langa 'aki 'a e ngaahi sola ko eni, pea 'oku pau ke nau 'i ai 'enau *rental* pē ko e hā ke fakatau ki he *Tonga Power* ke ma'u ai ha *power* 'a e fonua. Kae'oua 'e 'ai ke tataki 'aki 'a e ngaahi *narrative* 'oku 'uhinga pē ke tala ai pē kovi kae 'ikai pē ke 'i ai ha me'a ia 'e lelei, mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, 'oku fakamālō pē au ki he fakamatala 'oku 'omai, kae mai ke tau 'ilo 'a e mo'oni, he ko e mo'oni te ne fakatau'atāina'i kitautolu. He 'ikai ke toe 'i ai ha fehu'i 'a ha taha ...

'Eiki Sea: Fakafofonga 'oku ou ki'i fifili au 'i ho'o ngaahi fakafika mo ho'o faka'uhinga. Ko e peesi fika 20, ko e 51 miliona ko e tau pehē pē ko e *turn over* ia ko ē kautaha pē ko 'enau *operational expenses*, 'a ia ko e *cash flow* ko ē 'oku hū atu mo hū maí, 'i he ta'u 'e taha 'oku 'i he 51 miliona.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, ka ko e faka'amu ke 'omai 'a e fika ke kakato ke tau sio ki ai, 'o lava 'o fai ai 'etau *assessment* 'a e *situation* ko ē 'oku 'i ai. 'Oku mahino ia kiate au Sea 'a e lipooti, ka ko e *disclosure* ko ē 'o e fakamatala mahu'inga, talamai 'e he komiti 'oku 'ikai ke fai. Ka kapau he 'ikai ke fai ia 'ikai ke tau a'u kitautolu ki he loloto mo e ngata'anga 'o e palopalema ko eni kae fiamālie 'a e kau totongi 'uhila.

'Eiki Sea: 'Eua 11 tau fakaongoongo ki he Sea ko eni 'o e komiti, Tongatapu 2, koe'uhi ko e 'u *document* na'e onongofulu tupu, na'a 'oku 'i ai pē 'a e tali ko ē ki ho'o fehu'i, ke ne fakama'ala'ala mai.

Fakamahino Sea e Komiti ko e fakaikiiki ki he 51 miliona te'eki 'omai fakamatala ko ia mei he Kautaha 'Uhila

'Uhila mo e Langi Fasi: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Kapau te ke me'a hifo ki he peesi 9, tepile 3, peesi 9 ki he peesi 11, 'oku 'asi ai 'a e ngaahi fakamatala 'oku kei tali 'a e komiti ke 'omai. 'A ia ko e ngaahi fakamatala ko ia 'e lava 'o tali ai 'a e ngaahi fehu'i ko ena 'oku ke tokanga ki ai 'e Fakafofonga, hangē ko ē ko ia 'oku 'asi 'i he peesi 9, 'oku ...

'Eiki Sea: 'A ia ko e fakaikiiki ko ē ki he 51 miliona 'oku te'eki ai ke 'omai ia.

'Uhila mo e Langi Fasi: Te'eki ai ke 'omai 'oku kei tali ia ke 'omai he ko e kongā foki ia 'o e *non fuel cost* 'oku pule'i ia 'e he Komisoni, 'a ia ko e ngaahi me'a ia 'oku kei fai 'a e fetāliaki ki ai ke 'omai 'a e ngaahi fakamatala ko ia. Pea ko e 'uhinga ia 'oku kei fiema'u ai ke toe ui mai a e ni'ihiki ke toe fai 'a e ngaahi pōtalanoa ke fakama'ala'ala pea mo tānaki mai 'a e ngaahi fakamatala mahu'inga ko eni 'oku fiema'u ke fakakakato 'aki 'a e lipooti.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki ko e peesi 25 'oku 'i ai 'a e fakama'opo'opo 'o e ngaahi fokotu'u, ke fakatefito ai ho'omou feme'a'aki, kapau 'oku toe lahi 'a e feme'a'aki 'i he me'a ko eni pea 'oku ou kole atu ke mou tukuhifo ki he Komiti Kakato ke mou feme'a'aki ai.

Fokotu’u ‘Eua 11 tukuhifo Lipooti ‘a e Komiti Fili ki he ‘Uhila ke alea’i ‘i he Komiti Kakato

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au ke tukuhifo ka tau ...

<002>

Taimi: 1520-1525

Taniela Fusimālohi: ...Tau’atāina he feme’a’aki, kau ki’i ngata hē.

Paloti ‘o tali fokotu’u ‘Eua 11 tukuhifo Lipooti Komiti Fili fekau’aki mo e ‘Uhila ki he Komiti Kakato

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tali ke tukuhifo ‘a e Lipooti Fili Fekau’aki mo e Totongi ‘Uhila ‘i he Komiti Kakato fakahā ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Nuku, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Oku loto ki ai e toko 21 ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē.

Paloti’i ‘o tali tukuhifo ongo Lipooti e Komiti ki he ‘Uhila, Kautaha ‘Uhila mo e Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 2 & 5 ki he Komiti Kakato

'Eiki Sea: Hou’eiki ko u toki fakatokanga’i na’e fakataha’i pe foki e lipooti ko eni pea mo e lipooti mei he Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga ke na ‘alu hifo fakataha pe ‘oku na felāve’i. Hou’eiki ko e Lipooti ‘A’ahi ‘a Tongatapu 2 mo Tongatapu 5 ‘oku fakahū mai ki he Fale kole atu ke tau tukuhifo fakataha pe mo e toenga e ‘ū lipooti ‘oku ‘i he Komiti Kakato te tau pāloti ko ia ‘oku loto ke tukuhifo mo e ongo lipooti ‘a’ahi fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, loto ki ai e toko 19.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē Sea.

'Eiki Sea: Mālō tau hoko atu ki he Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 2/2024 Fakataha Fakatahataha Faka-Fale Alea ‘a e Ngaahi Fonua Pasifiki hono 19 Fekau’aki mo e Fakataha Faka-Fale Alea ‘o e Ngaahi Fonua ‘Afilika Kalipiane Pasifiki pea mo e Ngaahi Pule’anga Fakatahataha ‘a ‘Iulope mei he ‘aho 29 ki he 31 ‘o ‘Okatopa na’e fakahoko ‘i *Honiara* Solomone.

Lau mai e lipooti Kalake.

Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 2/2024

Kalake Tēpile: Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fale Alea ‘o Tonga
‘Aho 21 Ma’asi 2024

Ki he Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ‘o Tonga
Fekau’aki mo e Lipooti Folau Faka-Fale Alea Fika 2/2024 Felāve’i mo e Faka-Fale Alea Fika 2/2024 Fakataha Fakatahataha Faka-Fale Alea ‘a e Ngaahi Fonua ‘o e Pasifiki hono 19 Fekau’aki mo e Fakataha Faka-Fale Alea ‘o e Ngaahi Fonua ‘Afilika, Kalipiane, Pasifiki pea mo e Ngaahi Pule’anga Fakatahataha ‘a ‘Iulope na’e fakahoko mei he ‘aho 29 ki he 31 ‘o ‘Okatopa 2023 na’e fakahoko ‘i *Honiara* Solomone.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ‘a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea Felāve’i mo e Fakataha Faka-Fale Alea ‘o e ngaahi fonua ‘o e Pasifiki fika 19 Fekau’aki mo e Fakataha Fakatahataha Faka-Fale Alea ‘o e Ngaahi Fonua Afilika, Kalipiane, Pasifiki pea mo e Ngaahi Pule’anga Fakatahataha ‘a ‘Iulope ne fakahoko mei he ‘aho 29 ki he 31 ‘o ‘Okatopa 2023 ‘i *Honiara* Solomone.

Faka’apa’apa atu
Fakamo’oni ‘a ‘Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai Tongatapu 5.

'Eiki Sea: Lau kakato mai ai pe ‘a e lipooti nounou ‘aupito.

Kalake Tēpile: Peesi 2.

1. Talateu
Na’e fakahoko ‘a e fakataha faka-Fale Alea ngaahi fonua ‘o e Pasifiki fika 19 ‘i hono fokotu’utu’u ‘o e fakataha Fakatahataha faka-Fale Alea ‘o e Ngaahi fonua ‘Afilika, Kalipiane, Pasifiki pea mo e ngaahi Pule’anga Fakatahataha ‘Iulope (*ACP-EU*) ne fakahoko mei he ‘aho 29 ki he 31 ‘o ‘Okatopa 2023 ‘i *Honiara* ‘i Solomone. Ko e ngaahi kaveinga lalahi ‘e tolu ne alea ‘i he fakataha ko eni
 - i. Feliuliuaki ‘o e ‘ea (*climate change*)
 - ii. Fefakatau’aki pea mo e ngāue fakataha (*trade and cooperation*)
 - iii. Malu’i (*security*)
2. Vakai fakalukufua
Ko e fakataha ‘aki eni hono 19 ‘a e fakataha fakafeitu’u ‘a e ngaahi fonua Pasifiki ‘o e fakataha’anga faka-Fale Alea ‘o e ngaahi fonua ‘Afilika, Kalipiane, Pasifiki pea mo e ngaahi Pule’anga fakatahataha ‘a ‘Iulope (*ACP-EU*)...

Taimi: 1525-1530

Kalake Tēpile : ... ko e faingamālie foki 'eni ki he ngaahi tukui fonua takitaha ke nau felingiaki mo teuteu ki he fakataha fakafeitu'u ka hoko. Pea 'i he 'ene pehē ne fai ai 'a e tokanga ki he ngaahi kaveinga ngāue mahu'inga 'oku lolotonga hoko, pea 'e hokohoko atu ki he kaha'ū 'a ia 'oku fakakau 'i he Fokotu'utu'u Palani Ngāue Pulu Pasifiki 2050.

3. Feliliuaki 'a e 'Ea.

Na'e fakamamafa'i 'a e fiema'u ke fakahoko 'a e ngaahi tukupā fakavaha'apule'anga felāve'i mo e feliuliuaki 'o e 'ea hangē ko e Felotoi Palesi (*Paris Agreement*) pea ke fakapapau'i ko e feliuliuaki 'o e 'ea, pea pehē ki he kaveinga fakalūkufua ki he fakalakalaka 'oku tu'uloa, 'oku ne tataki 'a e ngāue fakataha fakafeitu'u 'i loto 'i he Felotoi Ha'amoā (*Samoa Agreement*). Felotoi fengāue'aki 'a e ngaahi fonua fakatahataha 'Iulope pea mo e Pasifiki, Konifelenisi 'a e Kautaha Fakataha fekau'aki mo e Feliuliuaki 'a e 'Ea pea mo e ngaahi fakataha fakavaha'apule'anga fekau'aki kehe. Na'e fakamamafa'i 'a e fiema'u ke fakahoko ha ngāue 'oku hā mai hano ola mo e loto'aki mo e tukupā fakapolitikale 'a e kau Fakafofonga Fale Aleá pea mo e ngaahi kupu ngāue fekau'aki 'o kau ai 'a e sosaieti sivile.

'I he 'ene pehē na'e tali ke hoko 'a e feliuliuaki 'a e 'eá ko e kaveinga pau ia ke tauhi ma'u ki he 'asenita ngāue 'a e fakataha Faka-Fale Alea 'a e Pasifiki, mo e Ngaahi Fonua Fakatahataha 'a 'Iulope. 'I he tu'u fakamāmani lahi, ko e ngaahi fonua 'o e Pasifiki 'oku si'isi'i taha 'enau 'uli'i 'a e 'ātakai kae uesia lahi taha mei he fakatamaki 'o e nunu'a mei he feliuliuaki lahi 'o e 'eá, 'o hangē ko e 'alu ke ma'olunga ange 'a e tahi, māfana ange 'a e fukahi tahí, mālohi ange, lōloa pea toutou hoko 'a e matangi 'o tupunga ai 'a e mole 'a e ngaahi me'a mo'ui 'o kau kovi ki he ma'u'anga mo'ui. Pea mo e pau 'o e ma'u me'atokoni pea mo e si'isi'i ange 'a e vai inu, 'auhia 'a e kelekele 'o e fonuá mo e ngaahi 'apí, pea hoko ai mo e fetukutuku ki he ngaahi feitu'u 'oku malu angé.

Neongo 'a e tali lelei 'a e tokanga mālohi 'i he ngaahi polokalama ngāue ki he feliuliuaki 'a e 'ea, 'a e Ngaahi Fonua Fakatahataha 'a 'Iulopé ki he tu'unga mateuteu ki he feliuliuaki, fakasi'isi'i 'a e maumau pea pehē ki he koloa 'oku mole mo maumau ki he ngaahi fonua 'o e Pasifiki. 'Oku 'i ai 'a e fiema'u ki ha toe tokoni 'oku toe lahi ange, pea pehē ki he ngaahi kupu ngāue fakavaha'apule'angá ke fakalahi 'a e pa'anga ke fakahoko 'aki 'a e tokoni 'oku fiema'ú pea ke fakafaingofua'i 'a e founzá ke ngāue'aki ai 'e he ngaahi fonua 'o e Pasifiki 'a e pa'anga 'oku tānaki ke fakahoko 'aki 'a e ngāue 'oku fiema'u ki he palopalema 'oku fekau'aki mo e feliuliuaki 'a e 'ea.

Na'e fakatokanga'i 'e he fakatahá 'a e mahu'inga 'a hono tali 'a e fokotu'ú mo e fakakaukau ke tokonia 'a e mole mo e maumau he fakatamaki he feliuliuaki 'a e 'eá 'i he founa ngāue 'a e konifelenisi 'a e ngaahi kupu fekau'aki ki he feliuliuaki 'a e 'ea (*COP*). 'Ikai ngata aí, 'oku fiema'u 'a e ngaahi me'angāue ki he fakatokanga tokamu'á ke mateuteu ki ha hoko mai 'a ha fakatamaki fakaenatula pea malu'i mo e mo'ui 'a e kakai.

4. Fefakatau'aki mo e Ngāue Fakataha. (*Trade 'a e Cooperation*). Na'e fakatokanga'i pē foki 'e he fakatahá 'a e fatongia mahu'inga 'oku fakahoko 'e he aleapau 'a e ngaahi fonua fakatahataha 'o 'Iulope pea mo e Pasifiki (*EU-Pacific States EPA*) 'a ia 'oku ne tokoni ki hono

fakalalakalaka kimu'a 'a e ngāue fakatahataha fakafeitu'u. 'Oku hoko 'eni ko e makatuliki ki he fengāue'aki fakataha mo e fetokoni'aki 'a e *EU* mo e Pasifiki. 'Oku fakamālō'ia foki 'a e ngāue 'a e Sekelitali ki he Fakataha 'a e ngaahi fonua 'o e Pasifiki ki hono tu'uaki 'a e ngaahi ngāue kehekehe mahu'inga ki he feitu'u ni, pea pehē ki he founa ngāue kuo 'osi fokotu'utu'u ki hono ngāue'i ke fakahoko. 'Oku toe fakatokanga'i foki 'a e ngāue mahu'inga fakataha fakafeitu'u 'i he ngaahi sekitoa mahu'inga hangē ko e folau tahi, fepuna'aki, 'oseni, toutai, malu'i, fefakatau'aki, malu 'o e me'atokoni, ako mo e ngāue fakataha 'a e sosaieti. 'E toe fakatokanga'i 'a e mahu'inga ke 'ai ke lahi 'a e 'ilo 'a e kakaí ki he ngaahi faingamālie ki he ngāue fakapisinisi 'oku kau ki he ngaahi kupu Aleapau Ngāue Fakataha 'a e Ngaahi Fonua fakatahataha 'Iulope pea mo e Pasifiki *EPA*.

Neongo 'a hono fakatokanga'i 'a e ngaahi ngāue kuo lavá pea mo e fakalalakalaka kuo a'usia he ngāue fakatahataha fakafeitu'ú 'oku mahino 'oku kei...

<004>

Taimi: 1530-1535

Kalake Tēpile: ... si'isi'i pē 'a e fengāue'aki 'i he ngaahi 'elia 'o kau ai 'a e aleapau he fefakatau'aki tokangaekina 'o e 'oseni pea mo e feliuliuaki ki he ngaahi fokotu'utu'u ki he feliuliuaki 'o e 'ea.

5) Malu'i (*Security*).

Ne fakatokanga'i ko e tokangaekina 'o e 'oseni pea mo e malu'i 'o e kau'āfonua kuo hoko ko e 'elia mahu'inga ia ki he fengāue'aki 'a e ngaahi fonua 'Iulope (*EU*) mo e Pasifiki 'a ia 'oku fakakau 'i he Felotoi Ha'amoā 'i he vaha'a 'o e *EU* mo e Pasifiki (*EU and Pacific Samoa Agreement*). Ko e felotoi ko 'eni 'oku tukupā ke toe fakalelei'i ange mo fakamālohi'i 'a e ngāue ki he malu'i 'o e potu tahi ni. Ne fai 'a e tokanga ki hono vakai'i 'a e ngaahi ngāue 'oku fai 'i he potu tahi ni 'i hono tauhi 'o e malu 'o e ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'e ala fakatu'utāmaki ki he Pasifiki.

Ne fai 'a e fokotu'u ke fakamālohi'i ke lelei ange 'a e founa ngāue fakalao fakavaha'apule'anga 'o kau ai 'a e ngaahi kaveinga felāve'i mo e fehikihiki holo 'o e ngaahi ngatangata'anga 'i he Aleapau ki he Lao ki Tahī 'a e Pule'anga Fakatahataha. 'E toe faka'ilonga'i 'a e 'alu ke mahu'inga ange 'a e tu'unga fakapolitikale fakasiokalafi 'i he fengāue'aki 'a e *EU* mo e Pasifiki 'o makatu'unga 'i he ngaahi me'a 'oku na mahu'inga tatau ai 'i he kakai mo e langa fakalalakalaka tu'uloa, temokalati, totonu 'a e tangata mo e pule 'a e Lao Fakavaha'apule'anga ki he Maau.

Ne fakamamafa'i mālohi 'a e mahu'inga ke kau mai ma'u pē 'a e ngaahi fonua 'a e Pasifiki 'i he ngaahi fakataha he kaha'u ke fakapapau'i 'a e kakato 'a e kau mai 'a e ngaahi fonua kotoa 'o e Pasifiki. Ne toe faka'ilonga'i 'a e mahu'inga 'o e temokalati faka-Fale Alea pea mo e ngaahi me'a 'e lava ke fakahoko 'o fou 'i he fakataha feitu'u pehe ni 'i he fengāue'aki mo e *EU*.

6) Fokotu'u. Ke fakatokanga'i 'a e lipooti ko eni.

Kalake Tēpile: Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 5.

'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'u na pehē ki he Hou'eiki Fale Alea Sea ko ena ko e fokotu'u pē ena mahalo ko e me'a lahi pē ia 'oku ou ki'i tānaki atu ki hena koe'uhí ko e ko e aleapau ko eni 'a e Pasifiki mo e 'Iulope 'a ia ko e EPA ko e *European Pacific Agreement* 'a ia na'e fakamo'oni ia 'i Ha'amoā 'oku kau ai pea mo e tau'i ko ē e faito'o konatapu kau mo ia 'i ai. 'A ia ko e ngaahi 'elia pē ia ko u faka'amu ke 'asi ai he 'oku 'asi he ngaahi, he founga ngāue ko ia *framework* ko ia kātoa pē e ngaahi me'a langa fakalalakaka kae kau ai mo e me'a ko eni. Ko ia pē Sea 'a e ki'i fakahoha'a mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e kole atu pē mu'a ke 'omai pē ha ki'i faingamālie heni.

Eiki Sea: 'Eua 11 pea toki hoko mai 'a Ha'apai 12.

Fakamālō'ia ngāue fai he Pule'anga kau ai Fale Alea he feinga ha lelei ma'a Tonga 'i he ngaahi fakataha fakamamani lahi 'i he feliiuaki 'ea

Taniela Fusimālohi: Ko u na'a ku lau e ki'i lipooti ni 'anepō pea ko u fakafeta'i lahi ki he 'Eiki 'oku ou ongo'i lahi e ki'i lipooti ko eni 'i he 'uhinga ko eni Sea ko u lau hifo 'i he peesi ua 'i he palakalafi fakamuimui ko ē he peesi ua. Pea ko u fie fakamālō atu ki he Feitu'u na koe'uhí he ko e me'a eni na'a ke fekau e motu'a ni ke u lele 'o fakahoko ho'o *statement* ko eni he 'aho na'e fakataha ai 'a e ngaahi kau Fakafofonga mei Fale Alea koe'uhí ko ho'o mo'ua 'i he ngaahi fakataha kehe. Ko eni ia kuo hā mai ko ē 'i he 'i he 'i he faka'osinga. Ka nau 'ai pē ho pōpōaki 'i he lea fakapālangi 'o pehē ko e *small islands of the Pacific has almost nothing to do with climate change but we have to bare the brunt of the impact of climate change*.

Ka ko 'eku fiefia kuo to'o ho'o pōpōaki 'e he sino fakamāmani lahi he *climate change* 'o ne hanga 'omai hē ke fakamanatu. Ka na'a ku hoko atu pē 'a ho'o pōpōaki 'oku hā mai he peesi ua 'a e fiema'u ko ē 'a e tokoni neongo na'e hanu 'a 'Afilika mo me'a he si'isi'i 'a e ki'i seniti 'oku nau ma'u ka ko u ko u toe 'oange pē mu'a ko u toe 'ai pē fakamālō ko eni ki he taki lelei na'a ke hanga fakahoko 'etau folau 'eku muimui holo pē 'o fanongo ki he ngaahi me'a na'a ke me'a 'aki he ngaahi fakataha. Pea ko u ko u ongo'i pē ko u koloa'ia ai koe'uhí ko e ngaahi me'a pē 'e foki mai ki hotau fonua ni 'i he fakafofonga lelei kuo fai.

Ko hono ua Sea ko u fie fakamālō lahi ki he 'Eiki Palēmia pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga he taki ko ē 'a e 'alu 'a e Pule'anga, ko 'eku koloa'ia Sea koe'uhí 'eku sio ko ē ki he si'ena, ka 'oku ngāue'aki pē lea 'a e lea faingofua si'ena lele takai holo he ngaahi fakataha pea kole ha me'a ma'a tautolu. Ka ko u fakamālō koe'uhí nau toki lave'i pē 'e au ia he fakataha 'i he taimi ko ē na'e Minisitā MEIDECC ai 'a e 'Eiki Palēmia 'i he feinga ko eni ke fokotu'u e *fund* ko eni ko eni mo e EU. Sea ko e ko e palōmesi ko ē ko ē ngaahi ngaahi fuhifuhinga palōmesi ko ē na'a tau fanongo ai he COP 28 ko u lotu au ia ke ...

<005>

Taimi: 1535 – 1540

Taniela Fusimālohi: ... Ke hoko mu'a ha mana he ko e fakamatala ko ē 'oku ma'u 'etautolú ia pea ma'u mai ko ē me'i he Pule'angá. eongo 'oku 'i ai e ngaahi palōmesi ki he laulau miliona ki he ngaahi *fund* kehekehe ka ko e ki'i tulutā pe 'e tō mai pea 'oku fai pe lelei taha ia Pule'angá ke 'ave 'etau ngaahi poloseki ke me'a. Ka ko e me'a 'oku ou tukuange 'e au ia Sea ko 'eku koloa'ia 'aku ia 'i he'eku lele mai ki he Falé ni peá u lele he ngaahi fakataha pehē 'o sio mata

‘i he feinga ‘a e kau taki e fonuá ni, kau ai e Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Palēmiá pea mo e ‘Eiki Minisitā Pa’angá. ‘I he tau si’i lele takai holo ‘i he fu’u loto *Orion*, mahalo ‘oku lahi ia ‘i Nuku’alofá ni kátoa.

Kuo mau kumi atu e ki’i tekisī ke heka ai ke lele ke a’u, kuo lue lalo e lue laló. Ka ko e koloa’ia e motu’á ni ‘oku ‘ikai ke toe tuku ha ivi e Falé ni mo e Pule’angá he feinga ma’a Tonga he tafa’aki ko ení. He ka ‘ikai ke fai ha feinga he taimí ni ko e ta’u ‘e 10 ka hoko maí te tau maa’usia ‘a e me’a ko eni ‘oku a’u ki ai e ngaahi fonua ‘e ni’ihi he Pasifikí. Ko e ngaahi fonua te nau kumi hūfanga koe’uhí ko e *climate change* pea mo hono *impact*. Ko ia ‘oku fai ai e fakamālō atu ki he Feitu’u na pehē ki he ‘Eiki Palēmiá pea mo e ‘Eiki Minisitā Pa’angá ‘i he fai e fatongia ‘o a’u ki he tumutumu ‘o e feingá na’a ‘i ai ha monū’ia ma’a Tonga ‘i he tafa’aki ko ení.

‘Oku tau ‘amanaki pe ‘e ma’u ha me’a he ta’u fakapa’anga hoko maí ke si’i vahevahe mai ke fai’aki ‘a e ngāue he ngaahi vāhengá ki he ngaahi me’a ko ení. Neongo pe ‘emau fakahela he ngaahi me’a ‘oku mau ‘oatú ka ‘oku mou si’i tali pe si’i kole ‘oku fai atu he ngaahi vāhengá ki ha ngaahi poloseki ke malu’i ‘a e ngaahi ‘otu motú meí he ola kovi ‘o e *climate change*, mālō Sea.

Mo’ale Finau: Sea fakamālō atu ki’i faingamālie Sea, motu’á ni Sea ko ‘ene ‘asi pe ha me’a ia he *climate change* ‘oku ou ongo’i ‘e au ‘oku me’ite hoku laumālié ‘Eiki Sea ke u fai ha fakahoha’a. ‘Uluakí pe Sea ko e tefito’i palopalema fakamāmani lahi eni ‘oku kau ai ‘a Tongá ni pea ‘oku kau ai e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea mo e ‘Eiki Palēmiá hangē pe ko ‘ene me’a he ngaahi ‘aho ko ē fekau’aki mo e *climate fund*.

‘Oku ou tui ko e fa’ahinga tūkunga *mind set* ia ‘Eiki Sea ‘e tokoni ki hotau fonuá. Sea ‘oku lave’i ‘e he motu’á ni ko Kilipati, kau ki ai pea mo Tuvalu, *Marshall Island* kau ai ‘a Tongá ni. Ko e ngaahi motu ia ‘Eiki Sea ‘oku *affect* lahi taha he *impact* ‘o e *climate change* makatu’unga mei honau ma’olalo ko ē hono fua ki he *sea level*. ‘E Sea ko ‘eku fanongo ko ē ki he līpooti ko ení hangē ko e me’a ko ē ‘a e Fakafofongá hangē ‘okú ne pehē ko e tapuaki e līpootí.

Lave’i pe ‘e he motu’á ni ‘Eiki Sea mahalo ‘oku teuteu ‘a e hopo mahalo ‘a Tuvalu mahalo na’e *arise* ‘i he ola ko ē ‘o e *COP 28*. Makatu’unga meí he palōmesi ta’ehoko ko ē ‘a e ngaahi *developed countries* ‘a ē ko ena ‘oku nau hanga ‘o *cause* ‘a e *climate change*. Pea ha’u ‘enau ngaahi palōmesi mo e tukupā ko u manatu’i lelei pe na’á ku lele atu ki he fakataha ‘e taha ‘i Nu’usila na’e ‘ohake ai ia ‘e he taki mei Tuvalú ‘a e ‘isiu ko iá.

Ko ia ai ‘i he’ene pehē ‘Eiki Sea ‘oku ou ‘oatu pe ‘e au e fakakaukau ko ení ki he tokotaha ko ē na’e me’a atu ki he fakataha’angá. Pe na’e ‘i ai ha palōmesi fakapa’anga ‘i he fo’i ‘isiu ko ení pe ko e fo’i fakalanulanu lelei mai pe ia ‘o talamai mou foki he ‘e langa kimoutolu. Sea ‘oatu e fakakaukau ko ení, kapau ‘oku fakamo’oni’i ‘e he fonua ko ení ‘oku mo’oni ‘a e ngoto ‘a e fonuá. ‘Oku ou tui ‘Eiki Sea ko e ‘isiu ko ení na’e ‘osi fakamo’oni’i ia he 1980, 83. Ko e ‘uhinga ia na’e langa ai e fōsoá ko ena mei Sopa ki Pātangatá.

‘A ia ‘Eiki Sea ‘oku ou tui au ia ne ‘osi fakatokanga’i pe ‘e he kau taki e kuohilí he fonuá ni ‘oku palopalema ‘a ‘etau lēvolo ko ē ki he fukahi tahí. Ka ko e me’a ko ē ‘oku sai ‘akí ‘Eiki Sea na’e ha’u foki e Pule’anga Siapaní ia ‘o ngaahi e fōsoá, ‘o ngaahi fakalelei ‘Eiki Sea ki he *standard* ‘oku kei tu’u ai ‘o a’u mai ki he ‘aho ní. Ko u ‘amanaki pe ‘oku pehē e fōsoa ko eni ‘i Hahaké ‘a ē na’e langa ko eni ko ē ‘e he vāhenga ‘o e kau ‘Aposetoló ‘Eiki Sea.

Ko e poini e motu'á ni 'Eiki Sea ko u kole pe 'aku ia ki he Feitu'u na 'Eiki Sea ko e fakamālō atu ki ho'o hanga 'o foaki mai e pa'anga 'e 30000 pehē kia Tu'iha'angana ke fakalavalava'aki e fōsoa ko ē 'i Ha'apai na'e ngaahi 'i Ha'apai 'Eiki Sea. Fakamālō ki he Minisitā ko eni e *MOI* te u toki fakalavelave ki ai 'Eiki Sea na'á ne me'a'ofa mai e fu'u misini *excavator*, mai mo e 'ū loli, mai mo e kelekele. 'Oku mau kei mo'ua atu ai 'Eiki Sea 'i he 'ahó ni ka 'oku 'osi palōmesi mai e Minisitā ia 'e fakamolemole'i 'Eiki Sea. Ko e anga ia e lotú pea ko e anga ia e ngāue 'Eiki Sea ko ē 'etau 'ilo'i neongo 'oku tau Minisitā ka ko hotau fatongia ki he fonuá ...

<006>

Taimi: 1540-1545

Mo'ale Finau : 'Eiki Sea. 'Eiki Sea kuo 'osi vahevahe 'e au 'a Ha'apai fo'i *section* 'e 8 pea kuo pau ke fai 'a e ngāue ko eni 'Eiki Sea 'o tatau ai pē pe 'e ala mai 'a e Pule'anga pē 'ikai. Ko e anga ia 'etau mo'ui he 'oku hangē ko e lau ko ē 'a e Palesiteni 'o 'Amelika 'Eiki Sea ko e me'a 'oku fiema'ú ko e hā 'a e me'a te mou ala mai ai 'o langa e fonua. Pea ko u 'amanaki pē te u toe kole atu pē taimi te u lipooti ai. Ka te u 'oatu e fakakaukau ko eni 'Eiki Sea.

'Oku ou mālie'ia he lipooti hono 'omai 'a e me'a ko iá 'a hono fakatokanga'i ko ē 'o e ngaahi me'a ke fakahoko. Ko ia Sea 'oku ou fakamālō atu he lipooti ko eni pea ko u faka'amu au ke tau talanoa, he kapau te mou me'a Sea ki he lipooti ko e ngaahi fo'i konifelenisi ia 'oku 4 pē 5 'osi fai. Ko e fo'i konifelenisi 'e taha mahalo na'a lau kilu ko e *travel* atu. Ko e ha'u ko e 'alu atu ko e ha'u 'Eiki Sea. Ko u faka'amu ke tau hanga 'o fulihi 'a e ngaahi fakamole ko eni 'Eiki Sea ke 'i ai hano *value*. Ko e *value for money* ke 'osi ha fo'i *trip* 'e taha mou o ange ki Ha'apai ke tau ngaahi ha fo'i *section* 'e taha. 'Osi 'a e fo'i *trip* 'e taha mou o ange ki Ha'apai 'ai ha fo'i *section* 'e taha.

'Eiki Sea, 'oku teuteu 'a e konifelenisi 'a e Uesiliana ki Ha'apai he ta'u fo'ou. 'E fakamanatu ai ta'u 'e 50 tō 'a e kolosí pea mo e ta'u lahi siasi ko eni 'e fai ki Ha'apai ta'u fo'ou 'Eiki Sea. Ko ia 'oku 'oatu 'a e fakakaukau ko eni ki he lipooti 'a e tokotaha ko eni na'e folau. Fakamolemole, kapau 'oku 'i ai ha ki'i lelei fakapa'anga he lipooti mahino pē 'oku lelei fakafo'i fakamatala, 'oku 'uhingá ha fo'i lelei fakapa'anga. 'Omai ma'a Ha'apai ke teuteu'i e konifelenisi ta'u fo'ou ke mou me'a ange 'o mou me'a ange pē kuo 'osi mei Koulo ki Hihifo pea tau hanga leva 'o fokotu'u 'a Ha'apai ko e motolo ia 'oku 'aonga e toutou *visit* ki he fakataha fakamāmani lahi 'Eiki Sea. Ko e anga ia e fokotu'u 'a e motu'a ni. Mālō.

'Eiki Sea : Me'a mai Tongatapu 5.

'Aisake Eke : Mālō Sea. Sea ko e ki'i lave pē ki ai, 'io ko e 2020 foki ia na'e 'ai ke 'ai 'a e me'a ko e *EPA* ē ko e me'angāue ia 'a 'Iulope pea mo e Pasifiki pea ko e me'a ia 'e 'omai ai e silini. 'A ia na'e toki tali ia ko eni he ta'u kuo 'osi. 'A ia pea 'e toki hoko atu leva fai e ngāue ia ko e hā e vahevahe. Vahevahe 'Afilika, ko e hā e vahevahe e Pasifiki, ka kuo 'osi ma'u e *framework* ko ia 'o ma'u ai e vahe. Pea ko u tui ko e ngaahi palopalema ia 'oku 'ohake ko ē he ngaahi feitu'u, 'e feinga'i leva e vahé ke 'alu ki ai. 'A ia ko u tui 'e 'amanaki lelei Ha'apai 'e ai e silini hē 'i he me'a ko ia fo'ou ke ha'u. Pea sai kapau te ta o he fakataha ka hokó koe'uhi kapau te ke ki'i tangi ai mo e hā.

Ka ko e me'á eni ia, 'a ia ko e fo'i polokalama fo'ou ko eni ko ē 'e 'omai ki he Pasifiki 'e tokoni 'a e ngaahi fonua ia 'i 'Iulope ko u tui 'e lahi, koe'uhi ko e ngaahi me'a ko eni. 'A ia sai ko e Minisitā Pa'anga ē mo e me'a nau o 'o fakataha atu he ngaahi me'a ko ia, ka ko u tui

ko e 'uhinga lahi e palopalema ko eni 'a e fakataha ko eni, 'ohake e palopalemá pea ko e me'a fokotu'utu'u fo'ou, ke ne hanga 'o feau e fakamole 'a e fiema'u.

'A ia ko e 'uluakí fakalahi, ua 'a e pa'anga ko ē 'oku 'omai ki he Pasifikí pea 'ikai ngata aí mo e ngaahi 'elia ko ia ke ne tokanga'i mai. 'A ia ko e ki'i tali pē ko ia Sea ko u tui 'e 'osi pē ta'u ni kuo lava. Pea hangē kiate au 'oku vave mai e 'aho fakamui. Ke mou teuteu pē ai, koe'uhi na'a tau tokanga ki hē kae 'osi e me'a, ka ko e ki'i fakamatala pē ia Sea mālō.

Paula Piveni Piukala : Sea tapu mo e Seá tapu pea mo e 'Eiki Palēmia pea mo e kau Mēmipa. Ko e ki'i fehu'i pē, ki he Minisitā Pa'anga pē ko e Kapineti 'e kātoa e ngaahi *initiative* ko eni mo e ngaahi fakataha mo e ngaahi *COP* fiha, *COP* fiha, 'i he *climate change*. Ko e hā ha silini kuo 'osi 'omai ki he fonua ni ki hono *medicate* 'a e *effect trickling effect* 'o e *climate change*. Ko u ki'i fie 'ilo pē he 'oku he 'oku talu 'eku fakatokanga'i e me'a ko eni mei he kamata ko ia 'e 2010 'a e talanoa'i 'a e *climate change*. 'Oku ou manavasi'i Sea, pea 'oku ou loto pē ke tohi'i he Miniti he 'e toki lea mai e lekooti. Na'a 'oku hangē hono haka'i mai he 'e he ngaahi fonua lalahi ko eni, pehē tokua 'oku ai e fu'u 200 miliona ke tau *tap in* ki ai na'a 'oku hangē ia ko 'etau ki'i pa'anga ko eni 14 miliona na'e hoha'a ki ai e Nōpele 'Eua, hono 'ave ki he Pangikē Fakalalakaka, pehē tokua ke fakaivia e kau ngoué *informal sector*. Ka ko e *mechanism* ko ē ko ē ke nau *access* ki ai, 'oku 'ai ia 'o faingata'a ange ia 'i ha toe me'a...

<007>

Taimi: 1545-1550

Paula Piveni Piukala: ... Ka 'oku ou tokanga au pē ko e hā ha silini kuo 'osi ma'u he ko e, mahalo mei he ta'u kuo'osí pē ki he ta'u ni mahalo ko ha fo'i fakataha mahalo pe kuo a'u 'o ono fekau'aki mo e *climate change*.

Ka 'oku ou hoha'a au ia na'a 'oku nau hanga, na'a 'oku hangē 'enau fa'ahinga fotungá nau hanga 'o haka'i mai ka 'oku te'eki ke tau sio tautolu ha me'a.

Ngaahi tokoni mei muli kuo ta'imalie ai 'a Tonga he'ene felaāve'i mo e palopalema 'o e feliuliaki 'ea

'Eiki Palēmia: Ko e 'ai ke tokoni pē Sea ko e 'uhingá he 'oku toutou *repeat* pē fakamolemole. Ko u fiema'u pē na'a lava 'o hao atu ha ngaahi lipooti he 'aho ni.

Sea te u 'oatu pē ha ngaahi, ha ki'i ngaahi fanga ki'i *example*. 'E Sea 'oku 'i he ofi 'i he 120 milioná ke ne 'ai ke *more resilient* ai 'ū 'apiakó ko e 'uhingá pē ko e afā mo e alā me'a pehē. Mou mea'i pē Hou'eiki, afā fakamuimuí na'e mei ta'u tolu pea toki 'osi e langá pea toki hū e fānaú ki loto. 'A ia ko e taha pe ia e *example* e 124 ko iá 'Eiki Sea.

'Oku 'i ai mo e *project* 'e taha Sea ki he *sanitation* 'a ē na'e fa'a fai pē feme'a'aki ki ai ko e 'uhingá pē ko e lahi ko ē e *flood* 'e 'alu hake ai e kinoha'a ko ē na'e me'a 'aki pē he Fakafofonga heni 'o ala ma'u ai e mahaki mo e alā me'a pehē. 'A ia ka ko e *project* 'a eni na'e lau pē ko ē *project Flush* mo e 'ū alā me'a pehē, ko e tokoni ia 'a Nu'usila Sea.

Pea ko e tokoni 'e taha 'a e kautaha pē 'e taha ko e *Save the Children*, 'a ia ko 'enau ōmaí ko e 'ai 'o *greening* 'a e 'ū 'apiakó pe ko hono 'ai ke toe *responsible* ange 'a e ngaahi akó 'i hono

tokanga'i 'a e 'ātakaí. 'A ia ko e 'uhingá ke 'ai ha 'ū sola he 'ū 'apiakó mo e alā me'a pehē. 'Oku fakafuofua Sea ki he me'a ko ení ke pa'anga 'e 35 miliona. 'A ia 'oku, kātaki pē 'e Fakafongā 'oku 'ikai ko ha'aku 'ai me'a ka 'oku lahi pē pea me'apango pē 'oku 'ikai ke mou mea'i ka 'e lava pē 'o toki fakahoko mai kia moutolu ka 'oku lahi 'aupito pē 'a e 'ofa mai ki hotau fonuá pea ko e me'a ko ē 'oku fa'a kole ko ē ke tau fengau'e'aki he 'oku lahi pē faingamālié ki he ngaahi vahe kotoa pē.

'Oku kau ai pē mo e tangikē vai ko ení 8 miliona *via* 'a ení ko ē 'oku 'oatu ai taki 100 ai e vāhengá ko e 'uhingá pe ia ko 'etau palopalema ko ē 'a e 'uhá pea mo e taimi ko ē 'oku 'ikai ke 'uha aí. Ko e ngaahi tokoni pe ia 'oku 'ikai ko e 'uhingá pē ko e *health but also* ke *address* 'a e ngaahi pole ko ení 'oku 'omai he feliiuaki e 'eá. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea. Fakamālō ki he 'Eiki Palēmiá he 'omai e fakamatala ko iá. Ka ko e mahino ia kia au e ngaahi *disaster recovery* tokoni e ngaahi fonuá *ADB*. 'Oku ou talanoa mai au ia ki he *Green Climate Fund* ko ení 'oku ou toutou fanongo 'oku, hono talanoa'i he *Forum*, ko e ngaahi, 'oku 'i ai e me'a ke tau ō 'o *tap in* ki ai ka 'oku te'eki ke tau lava 'o 'omai ha silini mei ai. 'Oku ou kole, fo'i me'a ia 'oku, *angle* ia 'oku ou hū mai aí Sea.

'Oku mahino pē kiate au 'a e 'ū me'a ia ko ení 'oku fakamatala ki ai e Palēmiá ka ko u tokanga na'a ko ha fo'i, kae kehe ko 'eku 'uhinga pē au pe 'oku 'osi 'i ai ha me'a kuo tau lava 'o *tap in* ki ai. He na'a ku manatu lelei pē hono 'ohake 'a e me'a ko ení mei he 2010 'o a'u mai ení ko e 2024 ení. Te'eki ke u toe fanongo au 'oku toe 'i ai ha, na'e, na'a tau lava 'o 'omai ha silini mei ai.

'Eiki Palēmia: Sea sai pē ke u ki'i tokoni atu pē ki he Fakafongā. 'A ia na'e kau tautolu ia he fuofua ma'u mai 'etau *project* mei he *Green Climate Fund*, 'alu ia ki he sola. Pea ko e *project* leva ení 'e taha ki he *foreshore* ko ení 'i Hahaké 'a ē pē ko ē na'a ku fakahoko pē he taimi na'e lipooti mai 'a Tongatapu 10 'oku hū ki he Poaté 'i Siulai 'o e ta'u ní.

Ka 'oku, ko e mo'oní ia 'oku ki'i *frustrated* 'a e Pasifiki 'i he founga lōloa ko ení 'a e ngaahi *fund* lalahi pehé ní. Ka ko e 'uhinga ia ko ē na'e fokotu'u na'e fai ai hono teke ke fokotu'u 'a e 'ū *regional fund*. Ko e 'uhingá 'oku tau feangai ange mo kinautolu 'e lava vave ange ai 'a e ma'u 'a e senití ko e 'uhingá pē ko e *complex* ko ē pe toe lahi ange 'a e ngaahi me'a ke fai 'i he ngaahi *global fund*. Ka 'o kapau leva 'oku pehé 'e 'Aositelēlia te ne 'omai ha 100 miliona ki he Pasifiki pea ne 'omai pe ia ki he *fund* ki he Pasifiki kae 'oua 'e 'ave ia ki he *fund* fakamāmani lahi.

'A ia ko e me'a ia na'e hokó, *resilient fund* ko ení na'e *set up* 'i he *Forum*, 100 miliona ia na'e tuku mai 'e 'Aositelēlia, 'alu pe ia ki he *fund* 'a e Pasifiki pē. 50 miliona mei Saute 'Alepea 'alu mo ia ki he *fund* ko ení. Pea 'i he fakataha ko ení ko ení 'i 'Aokosí 'e fai ai hono fakapapau'i 'a e founga ko ē ke lava ai 'o *access* 'a e ngaahi *fund* ko ení mei he Pasifiki pē, 'ikai ke toe kau ai ha taha. Pea ko e tokoni pe ia Fakafongā kapau pē na'e tōnounou e fakahoko atu 'a e 'ū *press* mo e me'a ki he ngaahi ngāue ko ení ko e tōnounou pē 'amautolu. Mālō.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki, mou, ko u poupuu atu ke mou me'a ki he *website* e *Green Climate Fund*. 'Oku fakakalakalasi pē ngaahi fonua ko ē 'oku nau tokoni ki aí pea 'oku 'asi ai 'a e 32.3 miliona 'Amelika na'e tokoni mai ki Tongá ni. Tukukehe pa'anga tokoni ko iá 'oku ou 'ilo 'oku 'i ai mo e tokoni na'e 'ave ki he ...

Taimi: 1550-1555

‘Eiki Sea: ... kautaha ‘ikai fakapule’anga ‘i Tonga ni mei he *Green Climate Fund*. Ko e polokalama fengāue’aki pea mo e ‘u kautaha ko eni ‘i Tonga ní na’e ma’u ‘enau pa’anga mei he *Green Climate Fund* koe’uhi ko e lipooti eni ‘a Tongatapu 5, kapau ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha feme’a’aki ki ai pea tau paloti ke tali.

Pāloti’i ‘o tali Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 2/2024

Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti Folau Faka-Fale Alea fika 2/2024 fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā ki he Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko hongofulu ma-hiva, 19.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he lipooti fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Tohi fakahū mai ‘aki Fakamatala Fakamatala Fakata’u Poate Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue ta’u 2020/21

‘Eiki Sea: Ke tau hoko atu leva ki he Fakamatala Fakata’u ‘a e Poate Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue, he ta’u 2020 ki he 21, kalake ke lau mai ‘a e tohi fakahū mai’aki ‘a e lipooti.

Kalake Tepile: (*lau ‘a e tohi fakahū ‘o e lipooti ...*) ‘Ulu’i tohi pē ‘a e Potungāue Pa’anga.

‘Aho 2 ‘o ‘Epeleli 2024

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea,
‘Ofisi ‘o e Fale Alea,
Nuku’alofa.

Lord Fakafanua,

Re: *Fekau’aki Fakamatala Fakata’u ‘a e Poate Sino’i Pa’anga Mālōlō ki he Ta’u Fakapa’anga, ne ngata ki he ‘aho 30 ‘o Sune, 2021*

‘Oku ou faka’apa’apa ke fakahoko atu ki he Feitu’u na fakatatau mo e fiema’u ‘a e kupu 10 (3) ‘o e Lao ki he Sino’i Pa’anga Mālōlō, 1998, ‘a e Fakamatala Fakata’u ‘a e Poate Sino’i Pa’anga Mālōlō ki he Ta’u Fakapa’anga 2020/2021.

Faka’apa’apa atu,
Tiofilusi Tiueti, (*Fakamo’oni*)

Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia, Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Pa’anga me’a mai.

Fakama’ala’ala Pule ‘anga fekau’aki mo e Fakamatala Pa’anga Fakata’u Poate Sino’i Pa’anga Mālōlō ki he Ta’u Fakapa’anga 2020/2021

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea, kae 'uma'ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea, kae ‘atā pē ke fakahoko atu pē ‘a e fakahū mai ‘a e Fakamatala Fakata’u ko eni, fekau’aki mo e Poate Sino’i Pa’anga Vāhenga Mālōlō ki he ta’u 2021, ‘a ia ko hono ‘omai ena ‘a e Fakamatala Pa’anga, ‘oku kau Mēmipa ‘oku fe’unga mo e toko 5910 ko e kau ngāue fakapule’anga, pea kātoa ‘a e pa’anga ‘a e kau Mēmipa he ‘osi ‘a e Ta’u Fakapa’anga, pa’anga ‘e 198.6 miliona, ‘oku kau atu pē ‘i he ngaahi Fakamatala Pa’anga ‘a e ngaahi pa’anga tātānaki, pa’anga *investment*, pea mo e totongi monū’ia he mālōlō ‘a e kau ngāue.

‘Oku hā atu foki mo e ngaahi Sino’i Pa’anga Malu’i, kae 'uma'ā ‘a e ngaahi fakamole ‘a e Poate Vāhenga Mālōlō. Hou’eiki fokotu’u atu pē ke, ko e ta’u 20, 2020/2021 eni ‘oku fakahū mai ko eni, pea ‘oku ‘amanaki ke fakahū mai mo e 20, 21 mo e ngaahi ta’u kimui vaveni mai pē Sea. ‘Oku ou fokotu’u atu, mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou fokotu’u atu ke tukuhifo mu’a ‘a e 5.6 mo e 5.7 ki he Komiti Kakato.

Pālōti ‘o tali tukuhifo ki he Komiti Kakato Fakamatala Fakata’u ‘a e Poate Sino’i Pa’anga Mālōlō ki he Komiti Kakato

‘Eiki Sea: ‘Oku te’eki ai ke tau lau ‘a e 5.7 ko e 5.6 pē eni, ka ‘oku ‘i ai ha pou pou ki he fokotu’u ke tukuhifo ki he Komiti Kakato. (*pou pou*)

Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti, ko ia ‘oku loto ke tukuhifo ‘a e Fakamatala Fakata’u ‘a e Poate Sino’i Pa’anga Mālōlō ki he Komiti Kakato, fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, , ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko hongofulu ma-hiva, 19.

‘Eiki Sea: ‘Oku ‘i ai ha ta’eloto ki he fokotu’u.

Kalake Tepile: ‘Ikai ke ‘i ai ha fakahā loto pehē ia Sea.

‘Eiki Sea: Mālō, kalake lau mai ‘a e tohi fakahū mai’aki ‘a e Fakamatala Fokotu’utu’u Ngāue Fakapa’anga ‘a e Pangikē...

Taimi: 1555-1600

'Eiki Sea:Pangikē Pule.

Tohi fakahū mai 'aki Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga Pangike Pule

Kalake Tēpile: 'Aho 2 'o 'Epeleli 2024.

Lord Fakafanua
'Eiki Sea
'Ofisi 'o e Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa

Lord Fakafanua

Fekau'aki mo e fokotu'u ngāue fakapa'anga 'Aokosi 2023 Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga.

'Oku ou faka'apa'apa ke fakahoko atu ki he Feitu'u na.

'Eiki Palēmia: Sea kātaki ko e ki'i 'eke pe, na u pehē 'e au na'a tau toki 'osi tali lōua ongo lipooti ke 'ohifo ki he Komiti Kakato. 'A ia na'a ke me'a ai ki Tongatapu 7 te'eki ke lau pea kapau pe 'oku pou pou ke tukuhifo lōua pea tau pou pou 'o hikinima'i 'o tali mālō Sea.

'Eiki Sea: Kalake na'e 'osi hono lau?

Kalake Tēpile: Te'eki ai.

'Eiki Sea: 'Io faka'osi pe lau pea tau tukuhifo.

Kalake Tēpile: Fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'Aokosi 2023 Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga

Ko u faka'apa'apa ke fakahoko atu ki he Feitu'u na fakatatau mo e fiema'u 'a e Kupu 50a(3) 'o e Lao 'o e Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga 'a e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'Aokosi 2023 Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga.

Faka'apa'apa atu
Fakamo'oni
Tiofilusi Tiueti
Minisitā Pa'anga.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki ko hono toki tēpile eni e lipooti kapau 'oku mou loto ke tukuhifo pea tau pālōti. Kalake 'oku 'i ai ha taha 'oku loto ke tukuhifo e lipooti ko eni ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau,

Mo'ale 'Otonuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Sea 'oku loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko e toko 19.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko 'etau ngāue 'oku 'i he Komiti Kakato tau liliu 'o komiti.

(Liliu 'o Komiti Kakato pea me'a mai e Sea 'o e Komiti Kakato ki hono me'a'anga)

Me'a Sea Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, kole atu pe ke u hūfanga pe he fakatapu kuo 'osi hono aofaki he Sea 'o e Fale Alea. Hou'eiki talu mei 'aneuhu mo 'etau lau pepa pe ko e hoko atu eni 'etau ngāue.

Ko e lipooti 'a'ahi 'oku ou fie fakamanatu pe 'oku 'osi 'i ai pe taimi ko 'etau ngata pe ai pea ko e ngata ia 'etau ngāue. Pea ko u tui kapau 'e 'i ai ha ngāue 'oku mahu'inga pea 'oku tonu ke mou me'a mai'aki pea kapau me'a 'oku tau toloi atu pe he 'e lava pe 'o toe foki mai 'o fai ha feme'a'aki ai. Hoko atu ki he 'A'ahi Fale Alea Fika ...'io to'o atu homou ngaahi kote fakamolemole ē 'afu ē.

Fokotu'u pea poupu ki he lipooti 'a e

Mo'ale Finau: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io.

Tokanga Ha'apai 12 ki he ngaahi 'isiu he mala'e 'o e akó 'i he Lipooti 'A'ahi Tongatapu 10

Mo'ale Finau: Fakamolemole pe Sea ke faka'osi atu 'eku ki'i ...Sea ko e ki'i me'a si'isi'i pe hoko atu ki ai ko e fehu'i pe au ki he Fakafofonga na'e 'i ai 'a e 'univēsiti na'e 'asi hake 'i he kolo ko Makaunga. Sea 'oku ou poupu 'aupito au ki he 'univēsiti hangē ko e lau 'Eiki Sea ko e ako ko e *opportunity* ki Tonga pea ko u fie fehu'i pe au ki he Fakafofonga kuo lele 'a e 'univēsiti 'a ē na'e 'ohake ko ē he ko u poupu lahi atu au 'Eiki Sea.

Ko hono uá pe ko e nounou fakafaiako na'e 'ohake ko e ki'i me'a pe ia Sea 'oku ou tokanga ki ai ki he lipooti ko eni. Ko e fakakaukau e motu'a ni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha palopalema pe eni 'a e vāhenga ko ē 'oku palopalema ai pe mo e ngaahi vāhenga kehe hangē ko Ha'apai, ka 'oku tui 'Eiki Sea taimi tatau kuo pau pe foki ke fakatatau ki he 'etau patiseti ko ē 'oku ma'u. Kiate au ko e Pule'anga ia fakavalevale kapau te nau lele 'o 'ova he mālohi.

'A ia 'oku 'uhinga e mālohi ko 'etau me'a fakapa'anga. Pea ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai e motu'a ni 'Eiki Sea hangē ko e me'a na'a ke fakatalanoa ki ai 'aneafi fekau'aki mo e ki'i motu'a failautohi ko eni 'i Ha'apai na'a ne 'omai kiate au fekau'aki mo e *PMS*. Na'e pehē he tokotaha ko eni 'Eiki Sea ko e *PMS* 'oku hangē ia hano fakakomēsiale'i ko ē 'o e ngāue (*commercialise*) 'oku 'uhinga 'oku 'omi e fo'i me'afua ke te faipau ki ai kae hiki 'ete vahe...

Taimi: 1600-1605

Mo'ale Finau : ‘a ia ‘oku lēvolo 1- 5. Ko e me’a na’a ku mālie’ia ai he’ene fakamatalá ‘Eiki Sea hangē na’a ku kamata lave ki ai ‘aneafi. Kimu’a atu ‘i he ngaahi ‘aho ko ē na’e loto feilaulau pē ‘a e failautohi ia ta’etotongi pē ‘e ia ‘a ‘ene *performance* ko ia ki he fānau lautohi. Pea u ‘eke ki ai, ha leva ‘a e ‘uhinga ‘oku ‘ikai te ke, ‘oku ke pehē ai ‘oku matavaivai ‘a e *PMS* he ko e me’angāue lelei ia te ne hanga ‘o teke ‘a e ngāue mālohi. Pea ko ‘ene fakamatala mai kiate au na’a ne pehē, ‘oku sai pē *PMS* kapau na’e hiki e vahé ke tatau mo hono teke ko ia ‘o e fo’i fakakaukau ‘Eiki Sea.

Ko e ‘uhinga ‘eku ‘oatu pē ‘e au ia ‘a e me’a ko eni ki he ‘Eiki Palēmia na’a tokoni. Pē ‘oku mo’oni pē ‘oku ‘ikai ke mo’oni ‘a e fakakaukau, he ‘oku lave’i ‘e he motu’a ni ‘Eiki Sea ‘oku lahi ‘a e kau faiako ia ‘oku nau hanga ‘enatolu ‘o fakaanga’i ke ‘oua ‘e *apply* ‘a e *PMS* ia ki he mala’e ko ia ‘o e faiako.

Ko e taimi ko ia na’a ma talanoa ai ‘Eiki Sea na’a ku fakakaukau ki he tu’unga ko eni ‘Eiki Sea, kiate au ko e faiakó he fonua ni ko e mahu’inga taha ia. Mea’i pē ‘e he Feitu’ú na ‘Eiki Sea ‘i ‘Amelika he ‘aho ni kuo hiki ‘e he fonua ko eni ‘a e vāhenga ‘o e kau faiakó na’e ‘ikai ke pehē ia he ngaahi ta’u mai ko ē. Ko e ‘uhinga hono hiki, koe’uhi ke hiki ‘a e *performance* ‘a e kau faiako. Pea ko ‘ene hiki ko ē ‘enau *performance* ko ē ‘o sai ange, ko e sai ange ia ‘a e kaha’u ‘o e fonua ‘Eiki Sea. Ka ko e fakakaukau ia ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ke u fokotu’u pē ‘e au ki he ‘Eiki Palēmia.

Na’e talanoa mai ‘a e tokotaha ko eni vāhenga ‘o e kau failautohi ‘Eiki Sea ko e tipiloma..

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga Fakafofonga fēfē ke tau.. Ko e kole pē ‘uhi pē ‘e vave ‘etau ‘ai e lipooti ‘i ai ha me’a ‘oua te ke toe., ‘oua te ke toe. Ko e kau faiako ‘osi mateuteu kinautolu, ko e kau lelei taha eni ia ‘i Tonga ni kātoa ka ko e *PMS* kuo tau ‘osi mea’i pē na’e ‘ai he taimi ‘o ‘Akilisi Pohiva ko e fo’i me’afua ia ke sivi’i vakai’i ai ‘a e kau ngāue.

Mo'ale Finau : ‘Io Sea vave pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fēfē ko ‘apongipongi ‘oku tau ‘osi ‘apongipongi ‘e ‘ikai ke u toe lava au liliu e me’a ko eni.

Mo'ale Finau : Pe’i ‘omai pē ha ki’i miniti ‘e 1 Sea ke faka’osi.

Sea Kōmiti Kakato : Fēfē ke tuku ki he Fakafofonga ke ne tali mai ‘e ia e ‘univesiti hā pē fanga ki’i me’a he koló ke vakai’i pea ...

Tokanga ke fakalelei’i tu’unga vāhenga kau faiako

Mo'ale Finau : ‘Ai pē ‘e au ia ‘uhingá ko e ‘univesiti mo e me’a ko eni ko e ako pē peau ‘osi pē pea u ‘osi ai Sea. Ko ‘eku mahu’inga’ia he talanoa mo e tokotaha ko eni ‘Eiki Sea ‘oku pehé ni. Ke fakatokanga’i mu’a ‘e he Pule’anga e *value* ‘o e kau faiako. ‘Oku matu’aki faka’ofa ‘aupito ‘enau tu’unga vāhenga. Na’a ne fakamatala mai ‘Eiki Sea ko e ko e levolo kamata ko ia ‘a e *diploma* ‘oku 10000 tupu si’i pē 11000 ‘Eiki Sea. Tokotaha ko eni ngāue he ta’u ‘e 24 takai ‘i motu faka’ofa ‘ene takai he vahemotu. Ko ‘ene vāhenga 20000 tupu si’i pē Sea.

Sea na'e pehē 'e he tokotaha ko eni 'oku 'ikai ko e silini 'oku tokanga ki ai, ko 'ene tokanga ke hanga mu'a 'e he fonua ni 'o *value* 'a e me'a 'oku ui ko e faiako. Kimu'a 'eku nofo ki lalo 'Eiki Sea ko u 'oatu e fakakaukau ko eni. 'I he'eku tui 'oku pehé ni. *There is no greater call than the call of a teacher.* 'Oku 'ikai mo ha toe ui 'e ma'olunga ange ka ko e ui 'o ha faiako. Ko u kole pē au ki he Palēmia mou toe tokanga ange mu'a.

Kapau ko e *PMS* 'oku 'uhinga ke hiki 'enau *performance* pea tokanga lelei, koe'uhí 'oku 'alu pē taimi Sea mo e mole atu 'a e kau faiako mei he fonua ni, ka ko e ni'ihia 'Eiki Sea 'oku fai ki ai 'a e fakatu'otu'a 'a e mātu'a. Mea'i pē 'e he Feitu'ú na 'Eiki Sea, ko e fuofua 'apiakó ko e *four corners of home* 'o e 'api. Ko 'ene lelei 'a e ako 'i 'api 'Eiki Sea 'e *extend* ia 'e he faiako. Ka *fail* e faiako 'Eiki Sea 'e fail 'a e fonua ni. Ko e ngata'anga ia e fakamalanga 'Eiki Sea mālō e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi : Mālō 'e Sea e ma'u 'e faingamālie. Ko u fie 'alu ki he peesi 9 ko u tui ko e palopalema ko eni na'e 'osi 'ohake pē ia kimu'a peesi 9 ko e fakakaukau ko eni 'oku ha'u mei Nukuleka.

Sea Kōmiti Kakato : Ki'i 'oleva ange Fakafofonga 10, ki'i me'a mai ange 'a ia ko e peesi 8

Taniela Fusimālohi : Peesi 9.

Tokanga ki he tu'unga fakalao 'Apiako 'Univesiti Makaunga

Sea Kōmiti Kakato : 'A e me'a ko eni 'a eni ko ē na'e 'eke ko ē 'e he Fakafofonga 12 Ha'apai. Ko e 'Apiako 'Univesiti Makaungá ke fai hano vakai'i 'a e tu'unga fakalao 'oku 'i ai.

Kapelieli Lanumata : Mālō Sea fakamālō atu ki he Fakafofonga Ha'apai 12 he fakamanatu mai e *issue* ko eni. Hangē pē ko ena 'oku mou me'a ki ai ko e taha ia e *issue* na'e *raise* fakahangatonu mai pē 'e he 'ofisakolo 'o e kolo ko eni ko Makaunga ke fai ange mu'a ki ai ha me'a 'a e Hou'eiki Pule'anga 'a e tu'unga fakalao 'oku 'i ai 'a e 'apiako ke fai mai ha tali pau ki ai.

Sea Kōmiti Kakato : Ko hono mo'oní ko e toki fanongo kotoa eni ia kātoa kau au ia. Fuoloa ta'u 'eku ngāue 'i Fale Alea ni ko 'eku toki fanongo eni 'oku 'i ai ha 'univesiti 'a Makaunga.

Kapelieli Lanumata : Ko ia Sea. Ko u tui au...

<004>

Taimi: 1605-1610

Kapelieli Lanumata: ... Makaunga Sea. 'Oku mea'i pē ia he Hou'eiki Pule'anga ke lava 'o fai ha tokoni mai ai koe'uhí ko e 'Eiki Minisitā ...

Sea Komiti Kakato: Ke ki'i me'a mai ange Minisitā ne ai ha me'a pehē?

Tali Pule'anga hono fehu'ia tu'unga fakalao 'Apiako 'Univesiti Makaunga

'Eiki Palēmia: Sea ko e ko e ako eni na'e o ange 'o 'oange 'ene *provisional licence* 'i he Pule'anga ia kimu'a ka 'oku fai e sio ki ai he 'oku pau pē foki ke ne toe fakakakato mo e fiema'u ko ē 'a e *TNQAB* Sea. 'E lava pē ia 'o toe 'omai ha *detail* ka 'oku ko e 'apiako 'a ia 'oku lesisita pē 'i he 'omai 'a e tu'asila ko Makaunga hangē ko ē ko e me'a 'a e Fakafofonga. Ka 'oku hangē ko e angamaheni he 'ū 'apiako 'oku 'i ai e ngaahi *requirement* ke kei ma'u ma'u pē 'a e *status* pē ko e tu'unga 'o e 'apiako ko ia mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'Eua 11.

Tokanga ki he pila'i mai mo'ua veve he la'i mo'ua 'uhila kae 'ikai veve ia ke hiko

Taniela Fusimālohi: 'Io Sea ko e peesi hiva 'i he fakamatala ko eni mei he fakataha 'i Nukuleka ki he Poate Veve neongo ko e ko e 'uhinga mai eni ki he ngaahi holo fakakolo Sea ka ko u ka koe'uhí ko e palopalema eni ia 'oku toutou ha'u ma'u pē ia he ngaahi lipooti 'a e 'a e 'a e 'oange 'a e totongi vevé ki he veve na'e 'ikai ke hiko ia. Kiate au Sea 'oku 'oku 'oku ou tui 'oku 'oku ou tui pē 'oku 'ikai ke totonu pea 'oku hala fakalao pea hala fakamōlale ke tau hanga fakapipiki 'a e hiko 'o e vevé ki he 'uhila.

Ko e 'uhinga eni Sea 'oku 'i ai e uaea ia 'a e 'uhila 'oku 'alu ia ki he mita. Pea mahino ia na'e ngāue'aki. Tonu e totongi 'uhila ia 'oange ia ke totongi. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia 'a e Kautaha Vevé ke 'ilo'i pē na'e veve pē 'ikai he 'oku fakapipiki ia ki he mo'ua 'oku kehe ia hono natula mei he me'a ko eni. 'A ia ko e ko e hanu ko eni 'oku 'omai ko u tui ko e tautefito eni ki he ngaahi lēvolo ia pea 'oku tau 'osi fanongo pē ki ai ko e totongi ko ē 'enau 'uhila 'a nautolu 'oku 'i lalo ia he totongi 'o ē pa'anga 'e 15 'a e vevé ia kae pa'anga 'e 10 e 'uhila ia.

'Oku a'u mai pē ki he ngaahi holo fakakolo he 'oku rate kehe foki ia. Ka ko 'eku 'uhinga eni Sea ke fai mu'a ha sio ki ai fakalao pē 'oku tonu nai 'enau ngāue ko ē 'oku fai pē 'ikai pē 'oku tonu ange ke heka ha taha he loli veve 'o 'alu 'o sio kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha veve pea 'oua 'e fakapipiki ha mo'ua ki he tokotaha ko ia pē ko e holo ko ia pē ko e kautaha ko ia. He ko u tui 'oku hala ia ke tau hanga 'e tautolu 'o fakamālohi'i ha taha ke ne totongi ha mo'ua na'e 'ikai ke tiliva he sēvesi pē ko ha *product* ki ai.

'A ia ko 'eku ko 'eku kole pē eni ki he ki he 'Eiki Minisitā ko eni he *Public Enterprise* ke fai mu'a ha sio fakalelei ki hē kiate au ia 'oku tau fakamālohi'i 'e tautolu ia 'a e kakai ke nau totongi e me'a na'e 'ikai ke hanga 'e he Poate Veve 'o fai. 'A ia 'oku hala 'oku ou tui ko e me'a ko eni ia ke fakatonutonu ange pē ko e hā 'ene tu'u tonu he ko e fatongia tufi veve 'oku 'ikai ke tataua ia mo e fatongia totongi 'uhila.

Kae 'ai ange hano tonu 'oku mo'oni pē ia 'oku 'i ai e veve he ngaahi 'api pea 'oku 'i ai 'a e taimi ko au ia 'oku ou kau au ia ai. 'Oku 'omai e pa'anga 'e 15 ia ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha veve ia. 'Oku ou ongo'i pē he taimi 'e ni'ihi ke tuku pē ke tokoni ki he Poate Veve he 'oku nau fai fakalukufua e fatongia. 'E Sea ka 'oku 'i ai e fa'ahinga ia 'oku hala fakamōlale ia ke 'oatu e me'a ko eni ka nautolu faka'ofa ia. 'Oku 'i ai e fanga ki'i fāmili ia 'oku nau toe tangutu hifo 'o fakataha'i ...

'Eiki Palēmia: Sea 'ai mu'a ke tali kae ma'u hatau taimi ki he ngaahi lipooti kehe he ka 'ikai ia 'e me'a pē ia 'o a'u ki he 'osi 'etau taimi. Ka 'oku ou lava lelei pē au 'o 'ave 'a e 'a e me'a

‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga ki he ki he Vai mo e me’a ka ‘oku hangē pē ko ē ko e ko ha ngaahi sēvesi kapau leva ‘oku ‘ai e sēvesi ko ia hangē kapau he’ikai ke u ‘alu atu au ‘o tuku atu ha veve ‘e hā te ke talaange ‘o fakafoki mai ‘eku seniti ‘a’aku he ko ē na’e ‘ikai ke u, no veve au. ‘A ia ‘oku ‘i ai e fo’i *fix fee* ia ko e founa pē eni hangē ko ē ko e me’a ‘a e Fakafofonga pē ‘oku lava ‘o toe ‘ai ha founa ‘e taha ‘a ia ‘e fakahoko pē ia ki he ki he va’a ko eni Sea kae mālo ‘aupito.

Taniela Fusimālohi: Mālo Sea fakamālo au ki he tali ka ko u faka’amu pē ‘e fai ...

Poupou ke fakatonutonu ‘a e mo’ua vevé he ‘oku ‘ikai totonu ke totongi ha mo’ua veve ta’efai ha hiko veve

Lord Tu’ivakanō: Sea tokoni atu pē ki he Fakafofonga ‘oku mo’oni ‘aupito e me’a ‘oku ke me’a ki ai he koe’uhí ‘oku ou, he ‘oku hoko ia ki he kiate au koe’uhí ko e fānau foki ‘oku nau muli pea ko honau ‘api ‘oku ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘oku totongi e veve ia. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha veve ia.

Pea na’e ‘alu ki he ‘Uhila talamai ‘e nautolu ke, ke nau sio ki ai pea ‘osi pē ia pea toki ‘omai e me’a ‘o talamai te nau to’o pē he ‘ikai ke ‘omai e silini ka ‘e to’o pē. Ka ‘oku ‘ikai ke to’o ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ‘oku tonu ke ‘i ai ha fa’ahinga tu’utu’uni pehē he ‘oku tonu ka ‘atita’i e me’a ‘a e Vai ‘a e ‘a e Veve ‘oku tonu ke fakakau ‘a e me’a ko ia. He ko e mo’ua ia na’e ‘alu na’e ‘alu ia ‘o lahi ‘alu ia ‘o 600 tupu. Pea u ‘eke atu pē ‘oku anga fēfē ...

<005>

Taimi: 1610 – 1615

Lord Tu’ivakanō: ... ‘a e totongi veve ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha veve ia, talamai pe ‘oku sai, tuku pe ia te nau to’o pe ‘enautolu ‘a e, pea ‘oku kei tuku pe ai ka ‘oku ‘ikai ke te ‘ilo ‘e kita na ‘oku kau ia he *smart meter* ko ení. Pe ‘oku anga fēfē ‘enau fakangāue, tonu ke fai ha fakatonutonu ki ai mālo.

Tui ‘Eua 11 ‘oku to’o fakamālohi ‘a e \$15 ‘i he mo’ua veve

Taniela Fusimālohi: Mālo, ‘a ia ko ‘eku ‘uhingá ia Sea, ko e to’o fakamālohi e pa’anga ‘e 15 ia kiate au. Na’e tonu ke fai ki ai e ngāue pea ko u fakamālo ki he ‘Eiki Minisitā hono ‘omai. Kapau ‘okú te ongo’i ‘oku to’o ta’efakalao ‘oku tonu ke te *claim* ‘e kita meí he Poate Veve. Ka ko hono sai tahá ke ‘omai ha founa lelei heka ha taha ‘inisipekita. Kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha veve ‘oua ‘e tānaki ha mo’ua, hangē pe ko e laumita he taimi ko ē. Kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha veve ‘oua ‘e tānaki ha mo’ua.

Ka u hiki mai ki he peesi 8 ‘e Sea, ki he tafa’aki ko eni e tokoni palaú ki he ngaahi fāмили tautaha ko ē ‘oku faingatāmaki. Hangē ko ‘eku kamata malanga atu he ‘aho ‘aneafí, pe ‘oku lava nau ke toe fakafoki mai ha polokalama pehē ‘oku fu’u ‘aonga ‘aupito. Ko e taimí ni ‘oku pa’anga ‘e 80 ki he pa’anga ‘e 120 ‘a e fo’i houa ‘e 1 ‘a e palaú. ‘Oku ‘i ai si’i ngaahi fāмили ia ‘oku fu’u faka’ofa. Kapau pe ‘e lava pea fakafoki mai ha polokalama pehē pea ‘oku ou tui ko e polokalama na’e lele ko ē lolotonga e Kōvití ko e ‘omai ‘i he tokoni. Kou tui pe ko e Siasi ‘Ahofítú. Ka ko u tui ko e me’alelei kapau ‘e toe fakafoki mai ha polokalama pehē. Ka na’e fiema’u ke fengāue’aki ai e ‘Ofisi ko ē ‘o e Fakafofongá pea mo e Potungāue Ngoue ko ē hono vāhengá. Ka na’e uesia ‘e he Kōvití ‘a e fo’i konga ko iá.

Fehu'ia sēniti tanu hala ngaahi vahenga 'oku tauhi 'i Falepa'anga

Ko hono hokó Sea ko e tafa'aki ko eni ki he peesi 7, 'a e pehē ko ē 'oku 'i ai e seniti 'a e ngaahi vāhengá 'oku kei tuku he Falepa'angá ke fakama'ala'ala mai angé 'e he Minisitā Pa'angá he 'oku ou tui 'oku meimei tofuhia pe 'ū vāhengá. Na'e pehē he polokalama he 2021 mahalo mou 'omai hamou seniti kae 'oatu mo e seniti 'a e Pule'angá kae 'ai'aki ha valitā kae valitā homou halá. Pea 'oku 'i ai e ngaahi feitu'u lahi ia, ko e talú ai pē ia hono tuku. Pea 'oku 'i ai e ngaahi vāhenga ia 'oku fiu 'eke pe 'oku 'i fē 'enau seniti. Ka ko e kole ange pe ki he Minisitā Pa'angá ke fakama'ala'ala mai angé pe 'oku kei tuku malu pe 'i Falepa'anga pe 'oku 'ikai ke 'i ai ia he ko e fehu'i eni ia meí he ngaahi vāhengá. 'Oku kau ai e vāhenga ia 'o'okú.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō, tapu atu 'e Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Falé. 'Io ko e tali pe ki aí ko e seniti he hala pule'angá ko ā 'e, ko ia.

Taniela Fusimālohi: Ko ia 'e 'Eiki Minisitā ko e polokalama tanu hala na'e lele he 2021. 'A ia ko e 'oatu 'e he ngaahi koló 'enau seniti 'o tipositi 'i Falepa'anga ke 'ai'aki e valitā kae tokoni mai e pule'angá ke tanu maka mo 'omai e me'angāue ke valitā'aki. Ka 'oku 'i ai e ngaahi feitu'u ia nau talamai 'oku te'eki ke fai e ngāué ia ka 'oku 'osi tipositi atu ki he Falepa'angá 'a e pa'anga ko ē na'e fiema'u mahalo na'e fengāue'aki mo e *MOI*, 'o talaange e lahi fo'i seniti ko ē ke fakahū. Ka 'oku 'i ai e ngaahi feitu'u ia 'e ni'ihī 'oku fiu 'eke pe 'oku 'i fē'ia 'enau seniti. 'A eni 'oku kau ai 'a Makaunga ko eni 'oku 'eke mai ko eni.

Kei tuku pē 'i Falepa'anga seniti tanuhala ngaahi vāhenga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Fakafofonga, 'io ko e seniti ko ia 'oku kei tuku pe 'i Falepa'anga. Ka 'oku 'osi fai pe 'a e talanoa mo e Minisitā *MOI* 'a e polokalama tanu halá. 'A ia 'io, 'oku kau ai mo e hala 'o Makaungá pea 'oku palani pe ke fakahoko e ngāue ko iá, mālō.

'Eiki Palēmia: Ko 'eku ki'i tokoni atu ai pe ai Sea, 'oku, ko e pa'anga ko ení 'osi 'i ai e ngaahi kolo ia 'oku nau omi nautolu 'o toho. Neongo ko iá na'e kei fai pe tanu honau halá. Ko e me'a pe ke fakamahino'i na'e 'ikai ke tohó pea ta'ofi ai 'a e tanu he 'oku 'i ai pe 'a e polokalama tanuhala 'a e Minisitā *MOI*. 'E lava pe ia 'o tala atu e hingoa e 'ū kolo ko iá ka 'oku 'ikai ke tonu ia ke pehē 'oku tau, ka ko e 'uhinga pe ia 'oku ngofua pe ia 'o kapau, ka ko e tu'u he taimi ní kapau 'oku 'osi tanu 'e he *MOI* 'a e 'ū hala e kolo ko iá. Ko e to'o ia e seniti ko iá ko e 'uhingá na'e kau he tokoni ki he tanuhala ko iá, mālō.

Taniela Fusimālohi: Fakafeta'i lahi kapau ko e tūkunga ia he kuo 'alu holo e talanoa ia kuo puli e seniti. Ka ko u fakamālō lahi kapau ko ē 'oku loto pe Pule'anga ko ení ke hoko atu, 'oku mālō he koe'uhí 'oku lahi e ngaahi vāhenga 'oku kau aí.

Tokanga ki he nofo kei iiki fānau mei he ako

Ko e hokó Sea ko e peesi 7 pe ki he nofo kei iiki 'a e fānau meí he akó. Ko u faka'amu pe ke 'ilo meí he Potungāue Akó pea mo e Minisitā Akó pe ko e hā e me'a 'oku fai ki he fānau ko eni 'oku nofo meí he akó koe'uhí 'oku ta'efakalao foki. Pe 'oku faka'ilo e mātu'á pe ko e hā e ngaahi me'a 'oku tonu ke fai. He ko 'enau nofo mai ko ē meí he akó ko e fu'u laione ko ē 'oku siosio atú ko e faito'o konatapú.

Ngāue Va'a Potungāue Ako ke tokangaekina lahi fānau nau mama'o mei he ako

Eiki Palēmia: 'Io 'e Sea ko e 'aho kotoa pē 'oku fai feinga 'a e kau Pulé ke tānaki mai 'a e *attendance* pe ko e ma'uako ko ē 'a e fānau. Kapau pe na'a mou mea'i 'e kau Fakafofonga 'oku a'u 'a Nu'usila ia ki he li'aki e vaeua 'o e fānau akó. Ka ko Tongá ni Sea 'oku fakafiefiá ka 'i ai ha fu'u tō lalo ha 'apiako 'oku 'i he valungofulu tupu pē. 'A ia 'oku fakamālō heni ki he mātu'á 'enau kei teke mai e fānau mo nau faka'ai'ai ke nau ō mai ko ē 'o akó. Ki he tafa'aki ko ē ...

<006>

Taimi: 1615 – 1620

Eiki Palēmia: ... Ko e mālōlō ha taha pe nofo ta'e'uhinga ha leka 'oku 'i ai e va'a 'a e Potungāue Akó ki he nofo ko ē mei he akó. 'A ia ko 'enau me'a 'oku fai ko 'enau sio 'o kapau 'oku 'ova he'etau pehē hokohoko ha nofo ha taha ha fo'i 'aho 'e 2. Pea nau ō leva ki he 'api e ongo mātu'a ko iá 'o vakai'i pe ko e hā e me'a 'oku hoko ki aí. Na'á ku 'osi fakatalanoa pe heni kimu'a, kapau leva 'oku sió ko e 'uhingá ko e totongi akó 'oku 'ikai ke lava aí pe ko ha me'a pehē. Vakai leva na'a 'oku 'i ai ha faingamālie ke tokoni'i ai kinautolu.

'A ia 'oku mahu'inga 'aupito hangē pe ko ē ko e me'a 'a e Fakafofongá ke fai ha sio kia kinautolu he ko nautolu 'oku tu'u laveangofua taha he'etau feinga'i ko eni ke fakasi'isi'i e ngaahi palopalema fakasōsiale kae 'uma'ā hangē ko eni ko ē ko e *drugs* mo e 'ū alā me'a pehē. Ko e me'a mahu'inga ia na'e 'asi mai he ngaahi keisi pehé ni Sea, mahalo 'oku sai pe ke 'ai ai pē heni.

Ko e tokolahi e fānau ko eni ko e ongo mātu'á 'oku 'ikai ke na toe fakataha. Pe ko e ongomātu'á 'oku mālōlō ha taha. 'A ia 'oku mahino 'aupito 'a e ola ko ē pe ko e uestia 'a e fānau 'i he taimi ko ē 'oku 'ikai ke fakataha ai 'a e ongo mātu'á pe ko e mālōlō pe ko e pekia pe ko 'ena takitaha ma'ana. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e fakafiefiá kiate au e talí ia 'e lava pe ngaahi 'Ofisi Vāhengá 'o tokoni ki ha ngāue 'a e Feitu'una mo e Potungāue ke fai mo ha ki'i polokalama pehē. Koe'uhí ko e me'a ia na'a tau poupu ai 'aneafi ki he fokotu'u ko ē mei Tongatapu 6, ke ta'ofi faka'aufuli e vete malí he ko e olá ē, 'e hoko ngaahi palopalema pehē pea toe fakakina ange 'a e kaha'ú.

Tapou ke fakaloloto'i Uafu 'i Afā ke tokoni ki he fefolau'aki kāinga Hahake 'Eua

Ko e faka'osí Sea ko e peesi 6, 'i he langa ko eni ko ē Uafu 'o Afā. Ko e anga 'eku kole atú Sea ke fēfē mu'a ke 'ai fakalelei e uafu ko eni. Na'e 'osi 'i ai e fengāue'aki 'a e, ko Fātumu. Manatu'i pe Sea ko e kakai 'Euá ko e kakai mei Hahake pea 'oku 'i ai 'emau ongo fakatoto pea ko e 'uhinga ia 'a e feinga ko ē 'a e kakai ko ē 'o Fātumú ke langa ha taulanga ai ke lava 'o vāofi e fe'alu'aki mo e Funga Fonuá. Kae ta'ofi foki ia 'e he Pule'angá, ko e fo'i kongá ko eni he uafu ko eni 'i Afā ko u tui 'oku toka mālie ange ia

Eiki Palēmia: Sea

Taniela Fusimālohi: Ki he afe 'a e ngaahi vaká

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu

‘Eiki Palēmia: Ko e uafu ko eni na’e ‘ai ki ai ‘a Fātumú na’e lele lelei, ‘ai *EIA* mo e ‘ū alāme’a pehē mo e palani. Na’á ku kau ai he taimi ko ia ko ē na’á ku fai fatongia ai ko eni he *MEIDECC* ka ko e me’a pe na’e hala, pe na’e pekia e tokotaha ko eni na’á ne hanga ‘o fakalele ‘a e poloseki ko ení. Pea ‘oku mau faka’amu mautolu ‘e ‘i ai ha taha te ne toe *take up*. He ‘oku lahi e ngāue ia na’e ‘osi fai ke fakakakato ‘a e fiema’u ko ení. Pea ‘oku ‘ikai ke pehē na’e ta’ofi ‘e he Pule’angá Sea, mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea koe’uhí ko e *cost* ko ē ‘o e fe’alua’aki ‘i he vaha’a ‘o eni mo ‘Euá ‘oku ‘i ai foki e kakai pea ‘oku tokolahi ‘aupito e kakai ‘o Hahake ‘oku nau ‘i ‘Eua mo e kakai ‘o ‘Eua ‘oku nau nofo he Vāhenga Hahaké

Sea Komiti Kakato: Tui kote, kole fakamolemole pe koe’uhí ko ‘etau taimí ē, tau liliu ‘o Fale Alea.

‘Eiki Sea: Toloí e Falé ki he 10 ‘apongipongi.

Kelesi

(Na’e fakahoko ‘a e kelesi tuku ‘e he ‘Eiki Sea Fale Alea)

<006>